4
C 57

ION CLOPOȚEL

ORIGINILE, DEZVOLTAREA ȘI DESĂVÎRȘIREA LIMBII ROMÂNE LITERARE

4
C57

ION CLOPOTEL

ORIGINILE, DEZVOLTAREA ȘI DESĂVÎRȘIREA LIMBII ROMÂNE LITERARE

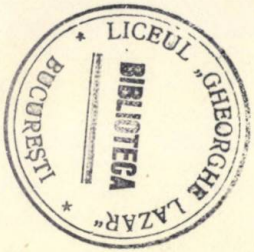

J. 52523

EDITURA DIDACTICĂ ȘI PEDAGOGICĂ, BUCUREȘTI — 1970

"LAZĂR"

Motto :

„...cînd au adus într-însa românească limbă, de bun neam şi ferită de la calea strîmbă. Se trage de pe sînge rudă împărătească"

Dosoftei

CONSIDERAȚIUNI CRITICE ASUPRA FORMĂRII ȘI EVOLUȚIEI LIMBII ROMÂNE

Dacă mă încumet să intru în miezul unei chestiuni complexe, cum este cea de față, o fac gîndindu-mă la necesitatea unei contribuții din cît mai multe și experimentate părți. Din suma cunoștințelor va rezulta o seamă de concluzii de maximă obiectivitate și o garanție a cunoașterii problemei în toată amplitudinea sa evidentă. Oricît de diferențiate ar fi metodele de cercetare, oricît de variate ipotezele și oricît de numeroase lacunele, adunînd ceea ce știm cu fidelitate, în expuneri controlate, în multiplele fațete și amănunte, vom împlini o muncă reclamată de însăși istoria și cultura prezentului. Va fi o competiție de cel mai viu interes și de cea mai palpitantă actualitate. Terenul de cercetare este extrem de dificil, de aceea nu ne sînt indiferente mai ales acele investigații care dețin pecetea unor severe și îndelungi cerneri ale materiei, ca și ale încheierilor de sinteză pe care îți permiți să le formulezi cu grija și probitatea ce comportă.

În decursul unei activități publicistice de șase decenii, am putut fi un martor ocular și un observator atent al fenomenelor și am strîns o seamă de fișe a căror elaborare se cerea înfăptuită, căci cine altcineva ar fi în stare să ți se substituie în prelucrarea lor, desprinzîndu-le înțelesul și umplîndu-le de conținutul corespunzător?

M-au înfiorat de atîtea ori atît proporțiile mărețe ale temei, cît și nemărginirea ipotezelor lansate și golurilor suspendate, neatacate încă decît parțial sau periferic.

Mi-a apărut ca un comandament moral să mă consacru abordării minuțioase a chestiunii, pentru a aduce luminile oricît de umile ale unei experiențe dintre cele mai îndelungate și adîncite în realități și fenomene contemporane, trăite ori cercetate de alții.

Consider că printre sarcinile firești ale unui publicist trecut prin vîrtejul evenimentelor culminate în crizele profunde ale celor două războaie mondiale, putînd fixa chiar data prezenței și participării la ele, este și îndatorirea de a-și spune cuvîntul într-o serie de probleme care își mai așteaptă documentările și dezlegările „definitive", mai bine spus : cît mai conforme cu realitatea. Este atît de vast conținutul problemelor transilvane, de pildă, încît totdeauna va mai exista teren inepuizabil de cercetări și preciziuni de cel mai viu interes literar și științific. Ferită de subiectivism și atașament la anume figuri cu roluri fruntașe altădată, o experiență consolidată și întemeiată pe izvoare oricînd verificabile poate fi o sursă nouă de valoare informativă sau chiar de orientare în noianul infinit de întîmplări, ipoteze și fapte disparate.

O garanție prealabilă ar putea fi servită îndeosebi de cele patru volume anterioare tipărite în ani diverși, asupra mișcărilor populare revoluționare din Transilvania — asupra acelor *tumultus rusticorum* care au durat șase sute de ani la dese intervaluri, izbucniri vulcanice din pieptul unui popor suprasaturat de servituțile feudale și exploatările capitaliste.

În ultimii ani m-am devotat studiului unor monografii menite să ajute cunoașterea în grad mai mărit și mai realist a unor figuri publicistice transilvane cu roluri covîrșitoare în progresul cultural și intelectual al patriei : Corneliu Diaconovici, Eugen Brote, Vasile Mangra, Ioan Slavici, Vasile Goldiș, precum și unei serii de medalioane.

Menționez aceste străduințe numai cu scopul de a dovedi cît de cuprinzător și inepuizabil este domeniul cunoașterii problemelor transilvane sub foarte diferite aspecte și în relație organică nediscutabilă cu dezvoltarea istorică a întregului nostru popor.

În același întins cîmp de investigație a chestiunilor vitale de notorietate pentru ascensiunile culturii poporului, mă

decid să încadrez încă o preocupare care va sublinia cu şi mai multă tărie interdependenţa şi sudura spirituală a comunităţii române într-un tipar unic de-a lungul frămîntărilor zbuciumate multiseculare pe ambele versante carpatice. E vorba de foarte dezbătuta teză a formării şi evoluţiei limbii literare române pînă la unitatea închegată de astăzi, ca şi însăşi structura etnică evoluată la culmea actuală. Sînt întregiri de ansamblu ce mi se par necesare şi ale căror ecouri fragmentare sînt cuprinse ici-colo în lucrările amintite, ca şi în alte volume tipărite ori studii dispersate în felurite tipărituri, în reviste şi gazete contemporane.

Există alternanţe sub presiunea împrejurărilor majore, cînd în anumite direcţii e mai favorizat nordul, iar alte dăţi, cînd deciziile hotărîtoare aparţin sudului, însă ritmul sfîrşeşte într-o osmoză fericită.

În urma îndelungatelor şi anevoioaselor studii de istoriografie literară şi critică filologică, apoi ca un rezultat al înverşunatelor ipoteze diametral opus în disputa dintre istorici, astăzi este posibil să se stabilească un fapt fundamental — adevărul fiind adesea rodul unor ciocniri virulente — în jurul căruia a intervenit în sfîrşit un acord neîndoielnic între parteneri : cei dintîi termeni de limbă română pe hîrtie au fost înregistraţi în scrierea începută în provincia voievodală şi cnezială autonomă a Maramureşului. Şi ceea ce este cu totul neaşteptat : sub influenţă bizantină. O scriere timidă, deodată cu primele traduceri din limbile slavonă şi greacă în graiul popular rotacizant maramureşan.

Vechea religie băştinaşă ortodoxă era pîndită din toate părţile de mrejele catolicismului, care era religia oficială a curţilor regale şi nobiliare. Iar cînd propaganda de la amvon se arăta sterilă, preoţimea cultului oficial incita puterea coercitivă a statului, la persecuţii, la deposedări de drepturi şi proprietăţi.

Atîta vreme însă cît voievodatul Maramureşului dispunea de independenţă totală ori parţială, populaţia şi autorităţile locale erau pregătite să respingă orice încercare de prozelitism catolic mai întîi, luteran-orăşenesc mai apoi, şi calvino-unguresc în cele din urmă, pentru ca să reînceapă

supralicitarea catolică. Instituția cea mai amenințată în rosturile ei era biserica ortodoxă care avea deja o vechime considerabilă în toată Transilvania și stătea sub jurisdicția supremă a patriarhiei din Constantinopol. Maramureșul nu mai apărea ca o zonă periferică, ci ca un nerv central în care se ciocneau Roma papală și Constantinopolul supremei autorități ortodoxe.

Înșiși principii maghiari ai casei domnitoare Arpad bătuseră la porțile Bizanțului pentru încreștinare. În măsura însă în care invaziile tătare și otomane subminau granițele imperiului bizantin ori pătrundeau prin Carpați în Peninsula Balcanică, împresurînd capitala fastuoasă și atacîndu-i centrele vitale balcanice, monarhii germani și maghiari se orientau spre Roma papală și se înrolau ca agenți misionari ai catolicismului cu fanatismul caracteristic epocii medievale.

Stările de atunci trebuie studiate și tălmăcite prin prisma mentalității religioase .Religia era mai mult decît o ceremonie oarecare. Sub eticheta ei se subordonau necesități de ordin laic-național și tendințe politice abil deghizate. Populația numeroasă românească încadrată în ortodoxism apărea ca o uriașă piedică în calea expansiunilor teritoriale. Ea trebuia deci smulsă din legăturile „ereziei schizmatice" și convertită la religiile oficiale ale curții și administrației nobiliare. A se opune prozelitismului era egal cu un act de rebeliune împotriva statului.

Chiar atunci cînd, mai tîrziu, clasa suprapusă nobiliară ieșită din sînul ei se înstrăina, contopindu-se în mare măsură în secolul al XVI-lea cu guvernanții, poporul se îndărătnicea pe pozițiile opoziționiste tradiționale, libertatea religioasă fiind ca și concrescută cu libertatea națională. O lungă serie de revolte au zguduit în acest timp Transilvania.

Chiar cînd comunitatea geografică era zguduită și împărțită între mai multe imperii, comunitatea de religie, limbă, structură psihică, tradițiile seculare, conștiința aparținerii la același grup, ocupațiile identice, suferințele comune și aspirațiile la viață liberă erau cimentate cu o inepuizabilă tărie de durată milenară.

Este o certitudine istorică fenomenul consolidării ortodoxismului pe toată aria înfiripării poporului român, adică pe vetrele semințiilor geto-daco-traco-ilirice romanizate, pe axele Carpați și Dunăre. Bizanțul, fascinant prin spendorile civilizației sale, timp de mai bine de un mileniu fiind capitală mondială după eclipsarea dominației Romei, își întinsese ramificarea instituțiilor sale religioase pînă departe în nord. Unul din focarele sale de cultură religioasă a fost mănăstirea din Perii Maramureșului. Sînt pline toate operele care au ca obiect cele dintîi manuscrise în limba română, tălmăcite din grecește și slavonește pe înțelesul poporului, de relatări asupra importanței acestei activități desfășurate în cadrul acelei mănăstiri de profesioniști ai scrisului, rămași pînă azi necunoscuți, din rîndurile diecilor și monahilor, în primul rînd. Originalele sînt pierdute. Avem doar cîteva copii descoperite în Maramureș și Moldova. Însă atît de puternică e faima focarului cultural maramureșean și atît de răspîndite au fost acele manuscrise, încît urmele lor sînt în afară de orice îndoială pînă în Suceava, Bălgrad și Brașov. Nu se știe cît timp și de la care dată s-a făcut remarcată munca primilor pionieri în scrierea limbii poporului. A durat cîteva sute de ani ? A pornit de la sine, ca o mișcare autonomă pentru a ține pas cu marile curente ale vremii și a nu se lăsa mai pe jos, de pildă, decît catolicismul ? Stimulenții primari s-ar datora husitismului direct ori venit prin alții ? Atît e sigur că focarul maramureșean din Peri a activat cu cel puțin două sute de ani înainte de reformație și calvinism, iar după unii scriitori ar fi durat chiar timp de trei sute de ani — cum vom arăta — înainte de Coresi.

În această materie, încheierile sînt foarte generale și destul de evazive și incerte, în lipsă de originale și date mai abundente.

De nu ne-am referi decît la bibliografia husitistă a învățaților cehi și români, atît de laborioasă cît privește tezele lui Hus și amănuntele asupra influențelor în toate țările Europei de mijloc timp de 200 de ani, și întrebarea noastră e cu totul legitimă asupra cauzei de ce s-a stăruit

atît de puţin asupra răspîndirii husitismului în Transilvania şi Moldova. Sîntem limitaţi la deducţii şi mărturii de a doua mînă.

Unul dintre cei mai de seamă învăţaţi cehi, care a făcu timp de cîţiva ani studii în România, Maciurek — va edita în limba franceză o operă în trei volume asupra husitismului — contestă influenţa husitismului la noi, deoarece curentul aproape că s-ar fi stins în Moravia şi Slovacia, în perioada cînd ar fi putut să aibă la noi înrîurire mai adîncă.

Unii pretind, de pildă, că în perioada — să-i spunem — „maramureşeană", se creaseră pretutindeni în Europa condiţii în favoarea folosirii limbii vii a poporului în scriere, deci n-ar fi prea senzaţională noutatea de la Peri. Să fi renunţat catolicismul la universalismul limbii latine, cedînd graiurilor naţionale ale popoarelor ? Atît de flexibil nu pare să fi fost în linii generale în regiunea noastră, pe atunci, deci înainte de epocala reacţie revoluţionară a unor Hus, Luther şi Calvin. De asemenea nu e acceptabilă teza că ortodoxismul greco-slav din Maramureş s-ar fi decis în mod voluntar să arunce vechiul veşmînt şi să adopte graiul poporului, fără vreo cauză externă, cel puţin fără o dorinţă de emulaţie cu încercări făcute într-altă parte cu bun efect. Se poate, deci, balansa între adepţii spontaneităţii şi cei ai epidemicului răzbit din afară.

În general, bisericile sînt conservatoare şi sînt cele din urmă care renunţă la tipicul monopolist, ce le asigură o mîndră distanţă de cei de jos. Cum ar fi fost altfel posibilă dăinuirea alfabetului chirilic la noi în biserică şi în monitoarele oficiale de stat pînă înainte cu o sută de ani ? Greu de tot a răzbătut şi în Italia „dulcele stil nou" înălţat la gradul de limbă literară, în locul latinei clasice, de Dante, Boccaccio şi Petrarca. Limba „vulgară" a omului de rînd s-a impus, masele neavînd altfel acces la învăţătură şi la răspîndirea curentelor de opinii. Autorităţile ecleziastice şi civile au cedat în faţa impetuozităţii mulţimilor în a-şi cere dreptul cel mai elementar. Ca să se ajungă aici, au fost necesare multe sute de ani în care latinii trecuţi prin adînci transformări sociale şi ames-

tecuri de populații și regimuri au devenit italieni — un popor neoroman cu un grai diferențiat — „dulcele stil nou", — vorbit de toată lumea și pătruns irezistibil pe urmă în oficiile publice și în biserică.

Pentru o certă identificare de stări și fenomene din trecut, metoda aristotelică de a urmări un lucru în evoluția lui dintru început se impune. Iar observația lui Claude Bernard de dublu aspect : înregistrarea foarte exactă a faptelor sigure și interpretarea lor potrivită ne poate servi drept criteriu de cercetare în stăpînirea materialelor de care ne servim.

I. ÎNCEPUTURILE SCRIERII ROMÂNEȘTI ÎN MARAMUREȘ

E stabilit cu destulă certitudine că cele dintîi încercări de scriere română s-au zămislit în nordul Transilvaniei, în secolul al XIV-lea. Condiții obiective pentru timidele întrebuințări de cuvinte românești în alfabet chirilic se iviseră în provincia autonomă Maramureș, aproape sigur, în vremea cînd era administrată de cneji ca Baliță și Dragu.

Pentru a apăra ortodoxismul populației autohtone române împotriva asalturilor catolicismului și slavonismului favorizat al cărui centru episcopal era Muncaciul, nobilimea română maramureșeană a reușit să obțină de la patriarhia din Constantinopol privilegiul de a înălța mănăstirea din Peri la rangul de stavropighie cu un exarh în frunte, în 1391. Două veacuri și jumătate mănăstirea din Peri a fost focarul intens al vieții religioase a românilor maramureșeni. Mănăstirea era nimbată de un renume deosebit, în serviciul său fiind clerici învățați și dieci laici care erau stăpîniți de îndîrjirea de a promova ortodoxismului român un nivel tot atît de ridicat ca și al cultelor străine din vecinătate, dornice de expansiune și asupra teritoriilor dense populații valahe maramureșene. Pentru a împiedica pătrunderea influențelor altor biserici în acele teritorii, înflăcărații călugări din Peri s-au consacrat unei activități cărturărești de primul ordin. Lor li se datoresc primele traduceri în românește din cărțile liturgice bizantine și slavone, probabil și din limba greacă-bizantină și latină. Cercetările și polemicile în această privință au și început. Dacă originalele manuscriselor de la Peri au dispărut fără urmă din cauza zbuciumatelor cotropiri teritoriale și anexării Maramureșului, provincia

pierzîndu-şi binefăcătoarea autonomie voievodală, totuşi ne-au rămas cel puţin cinci monumente literare de cea mai mare importanţă.

Întîi de toate este vorba de o bucoavnă tipărită în tipografia mănăstirii Peri, un penticostar aflat într-un singur exemplar în Bucovina. Despre funcţionarea unei tipografii — ceea ce va explica şi răspîndirea faimei focarului cărturăresc al mănăstirii Peri — şi tipărirea penticostarului există „dovezi certe"[1]. Pentru acapararea averilor mănăstirii s-a încins o lungă concurenţă între catolicii şi rutenii Ungariei şi calvinii din Cîmpulung-Moldova.

Problema centrală pe care şi-au pus-o învăţaţii români, cehi ş.a. este dacă mănăstirea Peri a început scrierea română sub impulsul husitismului, înaintea lui, ori numai sub presiunea luteranismului şi calvinismului care au deschis epoca traducerii scripturilor în limba vie a popoarelor, răsturnînd dominaţia exclusivistă a slavonismului şi a catolicismului. Filologii şi criticii literari examinează toate ipotezele.

Al. Piru[2] consemnează opinia că traducerile pregătite de nobilimea maramureşeană la finele secolului al XV-lea aveau ca obiectiv menţinerea independenţei bisericii ortodoxe române contra episcopiei slavone de Muncaci, şi că în perioada feudală pretutindeni limba moartă (latina) era înlocuită cu limba poporului în apusul şi centrul Europei ; iar cît priveşte catehismul din 1554 tipărit în chirilice la Sibiu, ar fi avut ca bază o tălmăcire mai veche *rotacizantă* (cca. 1519) cunoscută sub denumirea de catehismul Marţian. N. Cartojan[3] afirmă : „este sigur că şi înainte de 1520 s-a scris româneşte", alfabetul chirilic fiind adaptat la nevoie limbii române, iar „cele dintîi licăriri ale literaturii în limba română se ivesc în ţinuturile muntoase ale Maramureşului", originalele s-au

---

[1] Z. Pîclişeanu : *Cîteva contribuţii la istoria mănăstirii din Perii Maramureşului*, Închinare lui Nicolae Iorga, la 60 ani, Cluj, 1931, p. 335.

[2] Al. Piru : *Literatura română veche*, 1962.

[3] N. Cartojan : *Istoria literaturii române vechi*, 1940, pp. 47—48.

pierdut și avem doar copii din secolul al XVI-lea — cuvintele românești apărînd în criptografie (scriere ascunsă, deghizată).

Cei dintîi savanți care s-au pronunțat în mod categoric în favoarea husitismului, ca mișcare determinantă asupra focarului cultural din Peri, sînt Nicolae Iorga și I. A. Candrea. Teza lor și-au însușit-o brașovenii Virgil Onițiu, Nicolae Sulică, Andrei Bîrseanu, Sterie Stinghe, Candin și Ion Mușlea și Radu Prișcu, intelectuali care au descifrat hrisoavele valoroase ale arhivelor bisericii Sf. Nicolae din Scheii Brașovului. Cum vom vedea, în Brașov a luat ființă cea mai veche școală românească din cuprinsul patriei, iar tipograful Coresi a avut la îndemînă manuscrise românești care circulau cu o sută cincizeci de ani înainte de venirea sa din Tîrgoviște aici.

Azi avem o întreagă istoriografie husită, foarte amănunțită asupra tuturor fazelor de naștere, dezvoltare și sufocare. Aria răspîndirii învățăturilor husite este foarte mare, trecînd frontierele Boemiei și Slovaciei la apus, miazăzi și răsărit.

Filiațiunea spirituală a maselor populare românești cu lozincile husitiste este profundă în toată această perioadă medievală, zguduită în Transilvania de cele două mari răscoale din 1437 (Bobîlna) și 1514 (Doja). Timp de cinci decenii în Cehia a fost zdruncinat întregul aparat administrativ, iar obligațiile de dare scăzute chiar după înfrîngerea de la Lipany. Reacția latifundiară a fost cruntă: legile Werböczy au legat iarăși pe iobag de moșia grofului. Doi preoți maghiari husiți se refugiază în țările române unde găsesc adăpost și pot traduce parțial biblia în Moldova în limba maghiară în 1430.

Catastrofala ruină de la Peri a nimicit izvoarele autentice ale unei producții literare de prim ordin pentru cultura noastră. Copiile de manuscris și mărturiile indirecte nu pot fi, însă, destul de concludente.

Psaltirea Scheiană, psaltirea Voronețeană, psaltirea Hurmuzachi (datată de Bianu și Maciurek din 1482, aproximativ) și codicele Voronețean sînt elocvente, prin ele

însele, prin fonetica lor rotacizantă specifică maramureşenilor şi moţilor. Aceste texte rotacizante ar fi putut avea altă obîrşie, de pildă chiar sub catolicism şi luteranism ? Şi ar fi putut străbate cale inversă, de la Coresi în nord ?

N. Iorga, cel dintîi, apoi Candrea, Cartojan, Virgil Oniţiu şi Nic. Sulică se ocupă în amănunţime cu arhetipurile textelor din cele patru documente-copii şi insistă asupra particularităţilor dialectale ce rezidă în *fonetica rotacistă,* specific maramureşeană : *lumiră, gerure* (genune), *tire* (tine), *rugăciure,* apoi *gioc, giune, giude, gios, făpture, spuniu, vulponiu, feciu* (făcui), *zisu (zisei), venremu* (venirăm), *fămeaie ;* cuvinte cu înţeles regional : *cumplit* (sfîrşit), *codru* (munte), *aspidă* (şarpe), *adamă* (camătă), *bărat* (prieten).

Însuşi Cartojan constată că textele acestea rotacizante au fost răspîndite în sate, fiind rodul unei munci de trei secole pînă să ajungă la Coresi în secolul al XVI-lea, căci nu se admiteau alte limbi liturgice decît greaca şi slavona (o.c.p. 53).

Îngrijorarea stîrnită de popularizarea textelor „eretice" husite era atît de aprinsă, încît în 1465 Ioan Capistrano invită pe nobilii ardeleni să pustiască bisericile valahilor schizmatici, ale sîrbilor şi husiţilor eretici (o.c.p. 49).

Încă înainte de a fi Jan Hus rectorul universităţii carliene, Praga este îmbibată de idei revoluţionare care somau la întoarcerea spre simplicitatea primilor creştini, cerută de Matei de Ianov din Paris sub a cărui înrîurire, ca şi sub a englezului Wiclif, s-a format Hus. Circulaţia curentelor populare împotriva feudalismului bisericesc şi seniorial era deci generală şi puternică în toată Europa, iar husitismul, îndeosebi, stîrnea valuri de deziobăgire la noi prin asemănarea servituţilor ce împingeau la disperare şi răscoală.

De o deosebită semnificaţie a fost climatul autonom maramureşean în înflorirea centrului cultural din Peri, unde dăm de obîrşia modestă a limbii scrise româneşte. Multă vreme a trecut de cînd stîngacele înfiripări de cuvinte româneşti au trecut printr-o filieră tot mai avansată, de lustruire şi cristalizare, tradiţia orală contribuind hotărîtor la un stil îmbunătăţit şi acceptabil în pături tot

mai întinse. Se desăvîrşea o muncă înceată, anonimă, pînă să fie încununată cu o oarecare cursivitate prin practica traducătorilor şi copiştilor.

Una dintre autorităţile consacrate în materie de filologie, Sextil Puşcariu, mai întregea această semnificaţie astfel : marele rol al Transilvaniei în formarea limbii literare române deodată cu traducerile de cărţi bisericeşti, rezidă în împrejurarea că traducerile acestea sînt scutite de influenţe din limbile greacă, rusă ori turcă. Pînă la urmă prin contacte frecvente multi-seculare, limba literară a putut să se dezvolte ca o sinteză a tuturor provinciilor în tipăriturile lui Coresi, străbătînd şi graiul mai evoluat din părţile Tîrgovişteі. Chiar latinomania fonetică a unor istorici odată învinsă, înşişi scriitorii transilvani au folosit limba cea mai pură şi mai refractară neologismelor inutile. Principatele au fost atrase de cultura grecească şi franceză. Transilvania se poate prevala de cel mai mare număr de elemente latine dispărute aiurea : *nea, aiu, păcurar, june, pedestru,* o conservare de cuvinte latine cu vechiul sens[1], pînă în zilele noastre.

Primele răzvrătiri de mase muncitoare împotriva feudalismului se înregistrează în Florenţa culminînd în *revolta ciompilor* la jumătatea secolului al XIV-lea. În Franţa e reprimată în 1358 jaqueria, iar în 1381 o răscoală ţărănească izbucneşte în Anglia. În Germania şi Elveţia se duce o luptă înverşunată împotriva hegemoniei habsburgice. În curînd le urmează puternicele mişcări revoluţionare sub etichetă religioasă : husitismul, luteranismul şi calvinismul care ating structura şi teritoriile române, generînd şi un efect bun : accesibilitatea cuvîntului scripturii în limba naţională a poporului. Scopul era convertirea populaţiei compacte româneşti la principiile reformelor religioase oficiale, însă efectul neprevăzut a fost descătuşarea naţională şi chiar religioasă.

În Transilvania asistăm la o foarte ciudată versatilitate în materie religioasă : acelaşi principe catolic trece fără scrupul de conştiinţă la luteranism, apoi la calvinism, pentru ca la instalarea ordinului iezuiţilor din Viena în Cluj,

[1] **Sextil Puşcariu** : *La Transylvanie*, II, 1938, p. 68.

în 1580, să se întoarcă la catolicism. Și maniera principelui era contaminatoare : nobilimea se mlădia la fel. Iar preoțimea nu rezista nici ea, cel puțin formal, prea eroic pe pozițiile ortodoxismului. În Caransebeș, Orăștie, Sibiu și Brașov, clericii români traduceau de zor cărțile sfinte pentru a fi tipărite în tipografiile orășenești proaspăt instalate de căpeteniile reformatorilor sași. „Poporul de rînd" era tenace lîngă creștinismul primitiv ortodox și era gata de revoltă împotriva elasticității clasei conducătoare — aceasta prea gata să încheie tranzacții cu nobilimea feudală și să dispară chiar în rîndurile ei. Dîrzenia populară împotriva asupririlor religioase a anihilat aproape complet încercările de prozelitism ale curții, bisericii și nobilimii feudale.

Un moment important se ivește cînd, curtea habsburgică rupe de Ungaria provincia Transilvaniei, trecînd-o în administrația „aulică" a Vienei și e hotărîtă să desființeze o seamă de servituți pentru populația română, dacă aceasta e dispusă să treacă la „unire" și să-i deschidă căi de propășire economică și culturalizare. Dar și atunci efectul nu e cel scontat. Subordonarea servilă față de episcopiile catolice e respinsă de uniții români și se declanșează o bătălie susținută timp de un veac și jumătate pentru dobîndirea independenței ierarhice. Latura bună a unirii a fost accesul la universitățile europene și descoperirea obîrșiei romanice a poporului român de către personalități ca Piuaru, Meheș, Inochentie Micu, Șincai, Petru Maior, Samuel Micu ș.a., o galerie de eruditi care au stigmatizat sistemul asupritor feudalist și au formulat revendicările democratice ale poporului român în spiritul progresist înaintat. Alfabetul chirilic este înlocuit de ei cu alfabetul latin, ca o consecință a apartenenței la romanitate. Grafia latină e inaugurată de Samuel Micu din Sad, în 1780. Cea dintîi tipăritură în caractere latine fusese o carte de psalmi tradusă de episcopul calvin-român Mihail Turdaș, editorul traducerii *Paliei* din Orăștie în 1581, tipărită de Șerban, fiul lui Coresi din Brașov, strămutat în Orăștie în serviciul calvinismului.

Alfabetul chirilic are o veche origine. Solicitați de cneazul Rotislav de Morava Mare, frații greci Chiril și Me-

todie compun alfabetul numit *glagolitic* din litere cursive greceşti (din 38 semne 24 sînt greceşti, iar celelalte orientale) şi întreprind primele traduceri din limba greacă. Ei „stilizează" semnele greco-bizantine după o fonetică slavă. Ucenicii lor din Preslav, capitala statului bulgar în secolul al X-lea, transformă alfabetul glagolitic într-unul chirilic mai corespunzător. Alfabetul chirilic este adoptat în ţările române în veacurile XIII—XIV şi este utilizat pînă tîrziu spre jumătatea secolului al XIX-lea. Prima tipăritură în limba cehă apare în 1478 în Pilsen, în caractere slavono-chirilice, şi anume Noul Testament. A doua tipăritură e un liturghier catolic din 1483.

Precum ne-am convins din rîndurile precedente, cele dintîi încercări de înlocuire a slavonei cu limba română sînt întreprinse în cele patru monumente literare maramureşene: psaltirea Scheiană, psaltirea Voroneţeană, psaltirea Hurmuzachi şi codicele Voroneţean, redactate în grai regional, avînd ca amprentă fenomenul rotacismului[1]. Iar al 5-lea monument ar fi bucoavna de la Peri, semnalată într-un unicat de istoricii amintiţi.

Virgiliu Oniţiu reţine după Iorga încă o seamă de husitisme tălmăcite pe româneşte: semineţe (rude), tabla (masa), comarnic (cerdac, foişor) pe care urci pe spiţe (trepte), celariu (pivniţă), bucire (buciume), din cetere, cimpoaie, plugul de boi, blide, solniţa, călţuni, lăutoare (spălat), vraci, zbor (adunare), giudeţe, cărtulari, scripturi, învăţături, domni, voievozi, călăraşi, săgetători, voinici, gloată, straja, cetate, cetăţeni, tîrg cu tîrgari, năroci̦ţi (bogaţi), florinţi, dajde, foale (burduf), bucă (gură), gintul (neamul), a număra (a citi), vipt (merinde), lînced (bolnav), a cure (a fugi) — existent pînă azi ca regionalism.

Dacă stările de fericită autodeterminare maramureşeană au putut dura cele vreo 5—6 secole, din vremea primelor voievodate ale veacurilor IX—XI, iar pe lîngă mănăstirile

[1] Horia Matei: *Cartea — un călător milenar*. Ed. Tineretului, 1964, p. 111.

52523

LICEUL „GHEORGHE LAZĂR" BUCUREŞTI BIBLIOTECA

din Peri, Ieud, Bîrsana, Cuhea[1] s-au putut încropi cele dintîi exerciţii de tălmăcire a cărţilor sfinte în graiul popular, năvala uzurpării drepturilor băştinaşilor continuă cu un puternic aparat administrativ, strivind totul în cale. În Moldova, graţie şi influenţei maramureşene, s-au putut ivi foarte de timpuriu germenii unei culturi naţionale îndrăzneţe şi biruitoare. Cronici foarte variate sînt stimulate la curţile domneşti, şi la cele ale familiilor păturii dominante, la scribii oraşelor, şi firește, la învăţaţii călugări şi dascăli ai mănăstirilor. Foarte de timpuriu încep să se scrie letopiseţele. Unul anonim, ca un prototip, în onoare la curtea lui Ştefan cel Mare, altul, cel de Putna, apoi unele letopiseţe moldo-ruse, moldo-polone, moldo-germane. Dovezi certe despre marele interes stîrnit de multilateralele legături culturale, politice şi economice ale Ţării Moldovei, de natură diplomatică nu numai privind ţările vecine, ci şi marea străinătate. Autoritatea monarhului sporeşte, întinzîndu-se deopotrivă asupra nobilimii ca şi asupra bisericii. E o centralizare de puteri nediscutate în mîna domnului pînă spre perioada extensiunii puterii otomane spre nord. Limba ţării se substituie biruitoare celei slavone. În cronicile slavo-române

---

[1] Sub titlul *Muzeistica în Maramureş*, revista *Tribuna* din Cluj, în nr. său din 17 dec. 1964, scrie: „Efectuînd săpături la Cuhea am dezgropat temeliile unei biserici de piatră construită la jumătatea secolului al XIV-lea şi resturile unei reşedinţe feudale fortificate, compuse dintr-o locuinţă mare şi o incintă mărginită de palisadă. Materialele şi observaţiile culese în timpul cercetărilor ne dau posibilitatea ca de pe acum să subliniem importanţa excepţională a acestei descoperiri, care oferă pentru prima oară la noi posibilitatea cunoaşterii aspectului concret al unei reşedinţe voievodale din epoca de cristalizare a statelor feudale româneşti din secolele XIV—XV".

din secolele XV—XVI, publicate de slavistul Ion Bogdan[1], e urmărită tranziția spre cronica în limba poporului. Grigore Ureche deschide epoca. Multe cronici boierești țin afront contra traducerilor slave. Limba țării e utilizată pe o scară impresionantă. Grigore Ureche, Miron Costin, Neculce marchează triumful decisiv al limbii poporului. Savoarea limbii cronicărești rezistă vremii și determină scriitorimea să se întoarcă des la marile și curatele izvoare ale lexicului popular.

Asemănări de situații ca cele din Maramureșul autonom al cnejilor Baliță și Dragu, ai căror părinți au fost ctitorii mănăstirii din Peri în secolele XIII—XIV, se mai întîlneau în evul mediu și într-altă parte, mai cu seamă în podișul transilvan străjuit de catena Carpaților de jur împrejur. Sextil Pușcariu nota undeva că în primele secole ale evului mediu limba română beneficia de un adăpost remarcabil față de influențele străine : „inovațiile lingvistice puteau să se propage de la o regiune la alta" (o.c., p.55) ; cele patru dialecte conțin întregul material lingvistic de origine latină și dețin aceeași construcție gramaticală.

Excepțional de favorabilă era configurația Țării Bîrsei și a cetății Brașovului la poalele nordice ale catenei carpatice cu masivele munților Buzăului, Bucegilor și Pietrii Craiului. Nu numai dispunînd de o fortăreață naturală în cununa muntoasă, ci și ca punct de intersecție între trei provincii : Transilvania, Muntenia și Moldova. Acea așezare naturală reprezenta un veritabil *triplex confinium*. Frecvențele dese de ordin economic, politic și religios necesitau o întreagă aparatură de contact în limba oficială slavonă — pentru uzul curților voievodale, bisericilor și oficiilor înalților dregători — ca și în graiul oral român pentru schimbul viu de relații în comerț și de toată ordinea. De la sine înțeles, că erau foarte solicitați cunoscătorii de slavonă și română de către magistratura săsească a orașului care-i putea recruta dintr-un loc sigur și permanent : biserica Sf. Nicolae și școala întreținută de

[1] Ion Bogdan ; *Cronicile slavo-române* din secolele XV—XVI, revizuite de P. P. Panaitescu, Ed. Academiei R.P.R., 1959, p. XIII.

ea în Șcheii Brașovului. O întreagă pleiadă de clerici învățați și dascăli iscusiți puteau îndeplini sarcinile reclamate de necesitățile publice ale „magistratului". Numai ei erau instruiți în cele două limbi curente : slavonă și română. Se consolidase o pepinieră de intelectuali, mulți veniți din toate părțile Ardealului la vestita școală română din Șcheii Brașovului, întorcîndu-se apoi cu certificate de absolvire pentru a lua funcții într-alte localități.

Pentru ca „juzii" sași brașoveni să insiste, să încurajeze și să promoveze editarea de cărți slavone și să apeleze la oficiile tipografului Coresi venit din Tîrgoviște, trebuia să existe de multe decenii deja un teren pregătit pentru traduceri, multiplicări și stilizări într-o limbă literară română bine avansată. Nimic nu se improvizează. Coresi nu ar fi fost capabil de unul singur să facă față nici în cea mai mică măsură exigențelor unui limbaj acceptabil al textelor tipărite timp de 20 ani în limba română.

Concluzia istoricilor, care au studiat arhivele bisericii Sf. Nicolae din Șchei, este că încă înaintea reformațiunii luterane, cu aproximativ 150 ani, a trebuit să funcționeze o școală lîngă biserică din care să fi ieșit o pleiadă de clerici și dieci luminați, deprinși cu exercițiul manuscriselor și traducerilor într-alte limbi pentru uzul oficialității orașului. Școala de la Brașov de pe lîngă biserica Sf. Nicolae era „locul de întîlnire al viitorilor clerici și dascăli veniți din toate părțile Ardealului" — notează cel mai asiduu frecventator al arhivelor[1]. Prin acea școală se puteau răspîndi în mod optim tipăriturile reformei, de pildă micul catehism protestant al lui Honterus din 1559. Calvinizarea nu viza atît școala, cît pe clerici. Limba română își făcea intrarea principală în școala aceasta grație principiului nou, călăuzitor al popularizării scripturii în limba națională a fiecărui popor.

Încă din secolul al XIV-lea exista o clădire de lemn a bisericii ortodoxe cu școală slavonă pe lîngă ea. Luteranismul și calvinismul elimină slavona înlocuind-o cu lim-

[1] Nicolae Sulică : *Cea mai veche școală românească din cuprinsul României întregite*, Cartea Românească, 1937, p. 9.

ba română, dintr-un întreg complex de necesităţi politice şi economice. Întîi de toate pentru ca „schizmaticii" să fie atraşi la credinţele reformatoare, apoi pentru că legăturile oraşului Braşov se intensificaseră în proporţie neobişnuită cu principatele române, iar limba română devenise prin excelenţă limba de circulaţie frecventă. Magistratul angaja „scriitori" de oraş, translatori, grămătici, corespondenţi, curieri, iscoade şi misionari pe lîngă oficialităţile şi casele de comerţ din cele două voievodate transcarpatice. Preoţii şi dascălii români braşoveni primeau din fondurile oraşului leafă anuală ori indemnizaţii ocazionale pentru atari servicii indispensabile. Iar pentru ca nivelul traducerilor şi tipăriturilor să corespundă exigenţelor tuturor, o seamă de clerici şi grămătici erau trimişi în marile centre cărturăreşti sîrbe (Ipec) la învăţătură superioară, de pildă (protopopul Mihai).

Renumele cărturarilor braşoveni era atît de consolidat, încît, în 1484, românii din Răşinari şi din oraşul Sibiu au făcut demers pe lîngă Braşov să le cedeze lor pe popa Bratu (străbunic al poetului Goga) pe lîngă bună recompensă. Popa Costea şi popa Coman figurau ca pisari şi agenţi ai voievozilor Laiotă Basarab şi Vlad Călugăru[1]. Deci la Braşov exista o tradiţie literară mai veche decît protestantismul. Era în funcţie „un sistem uimitor de scriere a limbii literare la nivelul graiului Ţării Româneşti" — notează N. Sulică. Deci, Coresi avea la îndemînă preoţi şi grămătici instruiţi. Dascălul Radu pleca în 1484 la Tîrgovişte deodată cu popa Gheorghe Coman grămăticul. Dascălii Stoicanea şi Stoica Dobromir sînt la curtea lui Petru Rareş.

Acest harnic colectiv de copişti şi traducători, de intelectuali refăceau neîntrerupt dialectul vechilor traduceri rotacizante importate din Maramureş şi Moldova, îmbrăcîndu-l în veşmîntul elegant al limbii curente la populaţia băştinaşă braşoveană şi la cea din vecinătatea transcarpatică.

---

[1] Nicolae Sulică : *Minunata cetate a Braşovului* : cărturari braşoveni ai secolului al XVI-lea ca cititori ai limbii noastre literare, Braşov, 1943.

Din acest climat de viață intelectuală s-au ridicat apoi cronicarii profesioniști care au scris istoria bisericii și școlii de atîta renume : Popa Vasile (1659), protopopul Radu Tempea (m. 1742) și un mirean anonim (Dimitrie Eustatievici ?), care trăia în 1780. Dintr-un text de prefață reține și Iorga următoarele : „au avut multă știință de s-au tipărit cărți sîrbești și românești, aici, în Brașov, și au avut știință și asupra norodului cu învățătură".

Toate valurile provocate de prozelitism au fost anihilate la vreme, mai ales că în sprijinul instituțiilor din Șchei săreau voievozii și atîția pribegi, care-și încredințau copiii în grija școlii de acolo. Din daniile lui Aron Vodă și Neagoe Basarab s-au construit în 1579 biserica din piatră și școala de pe colina din Piața Prundului, care există pînă azi. Pătrașcu Vodă dăruiește bisericii Sf. Nicolae moșia Micșenești pentru a-și susține independența. Încă în predoslovia cazaniei din 1581, tradusă de preoții Iane și Mihai, se formulează primul protest literar contra înstrăinării, accentuîndu-se necesitatea salvării ortodoxiei din cursele primejdioase ce i se întind. Triumful a fost asigurat pentru toate veacurile următoare.

II. LIMBA CANCELARIILOR ŞI MESAJUL PICTURII ROMÂNEŞTI ÎN MĂNĂSTIRILE MOLDOVENE

Istoriografia repeta anume clişee pătrunse pînă în manualele de şcoală ca fapte „definitiv" stabilite. Pînă recent, era generală opinia învăţaţilor că cele dintîi încercări de scriere şi tipărire în limba română s-ar datora cu exclusivitate reformaţiunii luterane şi calvine. Coresi apărea ca un zeţar angajat de magistratul săsesc în tipografia fondată de Honterus. Se mai acredita ştirea că magistratul oraşului Sibiu a tipărit, în 1544, cel dintîi catehism în limba română, cînd nici nu ar fi existat tipografie acolo, ci numai în Tîrgovişte şi Braşov.

Se atribuiau numeroase introduceri de reforme şi instituţii curentelor din afară, imitaţiilor, împrumuturilor, adaptărilor servile şi se neglijau şi subapreciau factorii locali, interni de maturizare a climatelor sociale în anume sensuri de înaintare.

În temeiul cercetărilor riguroase, slavistul Ion Bogdan concludea că voievodatul era suprema autoritate de stat numai la români. Deci, devenea ipotetică susţinerea unei adopţii simpliste de la vecinii slavi.

Bizantinologul N. Bănescu, examinînd perioada anilor 900—1300, intră în polemică aprigă cu istoriografi de dincolo de Dunăre şi dovedeşte că niciodată ţaratul bulgar n-a stăpînit teritorii la nordul Dunării şi că cele două ducate bizantine ale Dobrogei şi Bulgariei au durat pînă la ţaratul comun bulgaro-român al Asaneştilor, răzvrătit contra Bizanţului.

Elocvente sînt iarăşi investigaţiile lui Sorin Ulea asupra originii şi semnificaţiei ideologice a picturii exterioare moldoveneşti şi asupra operei de miniaturist realizată de monahul Gavril Uric de la mănăstirea Neamţ, în tetra-

evangheliarul din 1429, care constituie cel mai vechi monument ce ni se păstrează din pictura medievală moldovenească și prima creație în întreaga istorie a picturii românești[1]. Miniaturile demonstrează „rolul important pe care l-a jucat arta bizantină în procesul de formare a școlii moldovenești de pictură", dar și *„acțiunea creatoare a mediului local"* (p. 245). Gavril e fiul lui Uric, caligraf al cancelariei domnești, și desăvîrșește moștenirea părintească în „ambianța prielnică a celui mai important focar de artă și cultură al Moldovei medievale : mănăstirea Neamț (p. 248). A desfășurat cîteva decenii „o fertilă activitate de artist și cărturar, transcriind și ornamentînd manuscrise și alcătuind diverse culegeri de literatură patristică și hagiografică dintr-un mare număr de scriitori". Miniaturile sale dețin o „amprentă antică", „viziuni de pregnant urbanism elenistic", decor arhitectonic ; coloane, portice, bolți, edicule, frontoane. Sub înveliș bizantin, el cultiva valorile artei antice, însă se pierd „asprimea și severitatea specifică reprezentărilor bizantine", iar figurile evangheliștilor exprimă în privirile omenoase *„firea blajină a țăranilor moldoveni"*. Sînt retușate zigzagurile nervoase și linia agitată a miniaturiștilor bizantini și „aerul crispat". El face loc peisajului natal, nu copiază. Nu poate fi vorba de filieră sud-slavă. Tatăl său, Uric, e scriitor de urice domnești și nu e identic cu cărturarul bulgar Grigore Țamblac — cum pretindeau unii. *Uric* e o poreclă devenită nume. Tetraevangheliarul de la Oxford are un românism : *prăznuim ;* splendida evanghelie e scrisă de un român. Colegii săi mireni, care redactau la curtea domnească documentele de cancelarie, erau în majoritate români : Oanță, Bilă, Cristea, Oțel, Luca, Ilieș Vulpaș... Chiar un caligraf sub Alexandru cel Bun, care a scris slavonește nu trebuia să fie de origine slavă, totdeauna. Încă din veacul al X-lea limba de cult e slava veche, medio-bulgară, care e utilizată apoi în documentele Țării Românești și ale Transilvaniei, iar nu limba ruso-ucraineană. Cînd în 1401 patriarhul din Constantinopol a trimis

[1] Sorin Ulea, în *Cercetări de istoria artei*, 1964, nr. 2, pp. 235—263, și nr. 1 din 1963, pp. 57—96.

în Moldova pe Ţamblac, e sigură existenţa unui mediu cultural evoluat aici. Prototipurile tetraevangheliarului din 1429, stabilite de Gavril Uric, presupun tradiţii locale mai vechi.

În Maramureşul voievodal autonom se înfiripă primele începuturi de versiune românească a cărţilor sfinte în secolele al XIV-lea şi al XV-lea.

În Moldova, sub Ştefan cel Mare, în 1475, sînt tălmăcite din slavonă două hrisoave, apoi cel puţin noul testament şi psaltirea sînt puse în circulaţie „în felul vorbirii locale" — fiind „prima încercare de a se înălţa limba noastră la starea de limbă de carte, de limbă literară", ţările române şi-au luat organizaţia de stat după modelul bizantin trecut prin filieră bulgară, însă limba poporului rămăsese „limba vorbită în relaţiile zilnice, limba casnică, limba nescrisă, neîntrebuinţată la altarul şi strana bisericii"[1].

Asupra primelor manuscrise în limba română nu s-a ajuns la concluzii ştiinţifice definitive. Unii sînt adepţii teoriei autohtone. Alţii ai mediului bilingv slavo-român (Ştefan Ciobanu). După Bianu, primele scrieri româneşti s-au cultivat în stil intens sub Ştefan cel Mare. Densusianu şi Rosetti: traducerile se explică prin mişcarea reformată luterano-calvină. Filologul N. Drăgan plasează în Moldova originea manuscriselor în limba naţională. Iorga vede în husitism sursa primară. Un fapt fundamental este că lexicul primelor manuscrise şi cărţi excelează prin rotacismul propriu graiului maramureşean, rotacism întîlnit numai sporadic în Moldova. El este, apoi, împestriţat cu latinisme vechi, cu ungurisme şi slavonisme, care indică o fază foarte timpurie şi certifică ideologia antifeudală a românilor fără trecere în masă la protestantism. P. P. Panaitescu se aşază pe o platformă mai cuprinzătoare, atribuind promovarea limbii populare la rangul de limbă cultă în locul celei latine ori slavone ca un rezultat al diferenţierii societăţii, ca o formă a luptei

---

[1] Ion Bianu: *Despre introducerea limbii române în biserica românilor, năzuinţele de emancipare a limbii române de sub jugul despotismului*, (Cipariu, 1867).

de clasă. Între stăpînirea feudală cu privilegiații ei și între populația redusă la șerbie au izbucnit interese antagonice ce forțau o ieșire. În interiorul perioadei feudale se produc schimbări, orașele libere, mica nobilime, cei oropsiți nu mai tolerează folosirea unei „limbi culte", ca instrument de putere în slujba intereselor de clasă. În locul limbilor moarte, latinei și slavei vechi bisericești, e impusă limba vie a poporului, care e instrument de creație artistică superioară și trece la rangul de limbă scrisă, de limbă literară la toate popoarele. În suburbiile municipiilor se întărește o orășenime românească. Lupta pentru autonomia bisericii românești din Maramureș a fost pricina imediată a traducerii primelor cărți bisericești în românește în dialect (rotacizant), „ridicarea nobilimii mici împotriva încercărilor de cotropire ale marilor latifundiari laici și bisericești" în ultimii ani ai secolului al XV-lea, apoi în toate provinciile românești — scrie P. P. Panaitescu[1] despre cauzele ivirii scrierii în limba poporului. Și mai departe, Panaitescu despre Coresi : „adunînd toate manuscrisele religioase românești din diferite locuri din Transilvania de sud, Maramureș, Moldova, Țara Românească, tipografia lui Coresi le-a transformat unificînd graiurile într-o încercare de a stabili o limbă literară unică pe baza graiului muntean și sud-ardelean și apoi l-a răspîndit cu ajutorul tiparului" (p. 109). După ce a supus unui atent examen colecția de manuscrise slavone a bisericii Sf. Nicolae din Șchei (36 volume, între care și *mineiul* pe pergament scris în medio-bulgară din porunca lui Neagoe Basarab în 1517, pentru mitropolitul Tîrgoviștei), unele databile din secolele XIV—XV, iar altele zece din veacul al XVI-lea, Panaitescu vine cu o revelație : Coresi „nu era un salariat al tipografiei săsești luterane din Brașov, ci era stăpînul uneltelor sale într-o întreprindere meșteșugărească proprie : „patronii săi erau orășenii români din Șcheii Brașovului". În sprijinul său invoca procesul intentat lui Coresi în 1570 de magistrat, proces stins prin plata sumei de 12 florini de către preotul Toma, altfel tipografia sa ar fi fost sechestrată.

[1] P. P. Panaitescu în vol. *Studii și cercetări de bibliografie*, ed. Bibliotecii Academiei, 1963, p. 108 și urm.

Deci în Maramureș ca și la Brașov și într-alte localități au apărut în arenă publică factori locali hotărîtori mai presus de curentele husite, luterane, calvine și catolice, determinînd folosirea limbii vii, orale în scriere. A fost un triumf al noii clase în lupta contra puterilor reacționare ale feudalismului.

Panaitescu dă ample relații asupra eforturilor lui Coresi de a se emancipa de sub presiunile luterane și de a nu sacrifica temelia dogmatică a ortodoxismului : crezul, decalogul, orația duminicală și alte elemente liturgice tradițional-ortodoxe au fost imprimate înlăturînd părți din textul unguresc. Părțile esențiale ale dogmei și ritualului ortodox au fost păstrate în catehism (1561—1562) și cazanie (1564). Toate celelalte cărți publicate de Coresi erau ortodoxe, scrise slavonește și în parte românește. Cu „juzii" sași avea de soluționat livrarea hîrtiei și a unui tiraj la dispoziția lor, cărțile le aduceau un venit apreciabil, căci erau comandate în număr important de curtea domnească, mitropolie și înalții diregători din Muntenia și Moldova. Editura Coresi era o cointeresare comercială pentru magistrat și primari. Coresi nu era subordonat municipalității săsești. Dovadă că în 1578 este chemat din Sibiu tipograful Johan Scherer să conducă tipografia orașului (vechea tipografie Honterus), pentru cărți cu scopul reformării credinței românilor. *Coresi apare deci ca un adversar al reformațiunii — ceea ce schimbă radical unele opinii.* Nu i se mai poate atribui reformei nimbul începutului scrierii și originii tipăririi cărților în limba română. Reforma nu a fost îmbrățișată de brașovenii Șcheilor, ba a suferit o înfrîngere. Înfrîngere a suferit și Ștefan Báthory, rege al Poloniei, în acțiunea sa de catolicizare însărcinînd pe Possevino, trimisul Papei, să convertească pe români. Possevino mărturisește eșecul total al misiunii, neputînd avea acces la acest popor, „aspru și aproape barbar" al românilor. În cazania de la 1581 e condamnată reforma luterană și clavină. Cazania e scrisă în românește. După P. P. Panaitescu, luptătorii contra reformei sînt cei mai însemnați promotori ai scrisului în limba română (p. 124). Amestecul țărilor române în apă-

rarea ortodoxiei ardelene e foarte puternic de-a lungul veacurilor. Varlaam răspunde catehismului calvinesc de Alba-Iulia. Scrierile românești se adresează „celor proști", „mișelănimei", „gloatei" care nu înțelege slavona. Din cauza tradiției slavonești, biserica oficială opusese rezistență pasivă limbii poporului, multă vreme.

Dezvoltarea noilor forțe de producție și dinamismul mișcărilor țărănești au zguduit bazele feudalismului cu bastioanele sale reacționare grofești și ecleziastice. Renașterea și umanismul și-au făcut vad mai larg în Transilvania decît în țările române. Din rîndurile intelectualității românești se ridicau personalități ca Nicolae Olahus din Orăștie, Filip More din Hunedoara, Martin Hocius din Hațeg, Mihai Valahul din Ciac-Bihor, Mihai Halici și Ștefan de Făgăraș din Caransebeș, George Buitul, Simion Ștefan și lunga serie de dascăli și preoți învățați crescuți la cea mai veche școală românească (Brașov, 1495) — ca să ne oprim la jumătatea secolului al XVII-lea. Printre primele centre ale renașterii transilvane prin afluxul artei apusene sînt Oradea și Alba-Iulia. Multe elemente tinere, studenți în Italia, Germania, Țările de Jos, apoi meșteri și artiști italieni chemați la construcții monumentale în orașe, au adus cu ei un vînt de civilizație nouă. Mulți eruditi străini ca Opitz, Alsted, Petru Ramus, au fost invitați la catedrele învățămîntului superior.

Nu datăm numai de la Coresi biruința graiului popular în scrieri, ci realitatea ne face să încrestăm o operă cu mult mai vastă și mai veche. Cînd nu circulau manuscrise mai vechi, condeie exercitate erau gata de traduceri în acel focar brașovean. Astfel este cazul evangheliei, faptelor apostolilor și cazaniei tălmăcite de preoții Iane și Mihai din cartierul Șcheilor. Se controlau textele prin colaționarea după slavonește. Nu numai clerici, ci și grămătici și dieci, orășeni[1], meșteșugari, negustori executau și sprijineau traduceri în limba română. Orășeni cu stare, ca „Eu Radu zugravul" sau jupîn Tudor capeț (negustor), cheltuiau pentru traduceri din sîrbește, chiar pentru legende apocrife.

---

[1] *Istoria gîndirii sociale și economice din România*, ed. Acad., 1964.

Un apostol slavo-român este copiat de popa Bratu, înainte de Coresi, un octoih de diacul Oprea, ginerele popii Dobre. În Maramureș, încă din primii ani ai secolului al XV-lea începe scrierea în limba română prin cărți bisericești, dar și laice (scrisori, inscripții, cronici, pravile).

Cărțile slavone publicate de Coresi au stema țării de peste munți și sînt dedicate mitropoliților. Domnii din principate comandau „un mare număr de exemplare pentru a le introduce în țările lor" și exercitau control strict asupra tipăririi (Panaitescu, p. 131). Biruință pe calea luptei de clasă, nu dependență de curentele externe. Coresi a contribuit însă în cea mai mare măsură la înălțarea limbii române *„la rangul de limbă literară oficială"* (p. 132). Om din clasa orășenească, un meșteșugar, a contribuit, contra stăpînilor feudali, la înlocuirea treptată a limbii oficiale bisericești cu limba poporului. A fost un reprezentant al aspirațiilor păturilor orășenești din Șcheii Brașovului.

Printre adepții influenței husite asupra maramureșenilor este învățatul N. Cartojan, care arată proporțiile persecuției catolice. El reține însemnarea că, în 1456, Ioan Capistrano invită pe nobilii ardeleni să pustiiască bisericile valahilor schismatici, ale sîrbilor și husiților eretici[1]. Persecutat în Polonia, husitismul trece în Moldova, iar de acolo în Ardeal. Cartojan ia notă de prototipurile textelor husite din Maramureș cu particularitatea dialectală fonetică a rotacismului : lumiră, gerure (-nune), tire (tine), rugăciune, gioc, giune, giude, gios, spuniu, volponiu, fapture, domnu, împăratu, feciu, (făcui), zișu (zisei), venremu (venirăm), fămeaie, cumplit, sfîrșit, codru (munte), aspidă (șarpe), adamă (camătă), bărat (prieten). Texte rotacizante, răspîndite în sate, muncă de trei veacuri pînă să ajungă la Coresi în secolul al XVI-lea. Nu se admiteau alte limbi liturgice în Maramureș decît greaca și slavona (p. 53). Însă în perioada feudală pretutindeni limba moartă e înlocuită cu limba poporului, limba latină în apusul și centrul Europei, cea slavă în răsărit.

Cel mai vechi text românesc îl avem în scrisoarea boierului Neacșu din Cîmpulung în 1521, către judele bra-

[1] N. Cartojan : *Istoria literaturii române vechi*, 1940, p. 49.

șovean Hans Benkner, despre mișcările turcilor ; fonetic, morfologic și sintactic e aidoma limbii vorbite azi[1]. Din secolul al XIII-lea ne-au rămas cîteva cuvinte latine, maghiare și slavone. La sfîrșitul secolului al XIV-lea, slavona e limba bisericii, a cancelariei domnești și a curților boierești.

Un fel de trecere în revistă, de sinteză a tuturor părerilor despre manuscrisele cele dintîi în graiul popular e încercată de Pandele Olteanu în studiul său *Contribuții la problema începuturilor și promovării scrisului românesc*[2], scris cu prilejul împlinirii a 400 ani de la apariția Tîlcului Evangheliilor (1564) de Coresi. În evul mediu, clasa stăpînitoare întrebuința o limbă oficială neînțeleasă de popor, limbă moartă, cu forme fixe, în cancelarii, biserică, legi, cultură și acte oficiale. Latina și slavona erau limbi universale care apăsau limbile naționale. În țările cehe, în Slovacia și în unele orașe germane (mineri, meseriași, negustori) puseseră mîna pe putere un patriciat și o mică nobilime care au înlăturat limba germană din oficii. Chiar în cavaleria lui Vațlav în secolul al XIV-lea se utiliza limba cehă. Încă în 1409, fu tradusă biblia în cehă. Biruința definitivă e marcată de husitism la începutul secolului al XV-lea. Prima expediție husită în Slovacia se produce în 1428, instalînd garnizoane împotriva patriciatului german. La impunerea limbilor naționale au cooperat deopotrivă ideologia engleză a lui Wiclif și numeroase erezii (valdenzi, picarzi, bogomilism bulgar și oriental). Nu numai husitismului i se atribuie scrierea în românește, căci erau încă în circulație vechi texte rotacizante sau maramureșene cum era manuscrisul din Ieud. Husitismul ia la români „o deosebită dezvoltare" (p. 191). Se improvizează biserici husite în Cenad, Bodrog, Feleac, Sălaj, Nădlac (cu jumătate husiți români și jumătate sîrbi).

---

[1] Al. Piru : *Literatura română veche*, 1962.

[2] În publicația *Limbă și literatură*, nr. 8, 1964, editată de Societatea de științe istorice și filologice din R.S.R.

Husitismul se răspîndește în Lituania și Rusia Albă. Cărțile biblice au fost traduse în nordul Ardealului, ca psaltirea Hurmuzachi, iar psaltirea Scheiană e într-o copie din 1515. Originalele au fost traduse în ultimele decenii ale secolului al XV-lea. Limba română era prezentă în documentele slavo-române prin diferite nume, cuvinte și expresii. Luca Stroici rostea Tatăl nostru în limba română. Gherman românul traducea *Fiore di virtu* „în limba bogdănească", apoi din română în slavă. Mica nobilime a familiei Dragu paraliza prozelitismul și persecuția exercitată de episcopul slavon din Muncaci și deținea autonomia maramureșeană ca o revanșă pentru serviciile contra turcilor. Au fost încercări de unire a husiților și cu rușii ortodocși din Lituania. În 1531—32, husiții se declară pentru unirea cu Constantinopolul, criticînd biserica papală chiar în catedrala Sf. Sofia. S-a descoperit în psaltirea Scheiană un *filioque* ? S-ar explica prin faptul că Bartolomei Dragfi a trecut în 1449 la catolici pentru a apăra interesele românilor și autonomia bisericii din Maramureș împotriva cotropirii episcopatului de Muncaci (p. 196). Catolicismul a imitat exemplul husitismului și reformațiunii pledînd pentru limbile naționale. Ereziile marcau împotrivire contra feudalității laice și bisericești și exaltau cultul rațiunii. Se urmărea emanciparea poporului prin limba națională în biserică. Sub episcopul Gheorghe de Sîngeorz, sinodul hotărî în 1531 excluderea slavonei din biserici și înlocuirea cu româna. Reformații organizați pentru prozelitism tipăreau 32 cărți scrise în alfabet glagolitic, chirilic și latin. Coresi a tipărit 9 cărți în română și trei în slavono-română. Scrisul românesc apare în toate ținuturile înainte de reformă în scrieri juridice și particulare, nu numai religioase. Coresi a tradus *Cartea de învățătură* din 1581 (considerată originală) după originalul slavon-rus de la Zabludov, textual, ca și întreaga introducere după originalul cazaniei de la Zabludov tipărit în 1569 — deci izvod pur ortodox sub curentele mai raționaliste ale cre-

zurilor răspîndite în Rusia. Cazania lui Coresi din 1564 a fost citită două veacuri de românii ortodocşi, de ucraineni şi de popoarele slave, operă unică, circulată în copii manuscrise şi tipărite, criticate fiind feudalitatea, clerul înalt, vlădicii, patriarhii, papa „anticrist". Ucrainenii nu înţelegeau bine slova — prea amestecată cu grecisme şi bulgărisme. Ucrainenii, huţulii, ruşi preferau o ucraniană simplă, în dialect local, cu construcţii de cuvinte şi expresii subcarpatice. Prima traducere a lui Coresi a fost acomodată, „şlefuită" în acest chip în versiune română şi slavo-carpatică. Dacă nu poate fi negat impulsul extern, totuşi această activitate literară a fost potrivită necesităţilor locale cauzate de transformările sociale şi economice ale societăţii româneşti. S-a realizat o adaptare la specificul nostru, la stările obiective de la noi, imprimîndu-se un colorit românesc.

Din expunerea diverselor teorii asupra originilor scrierii la români, se poate convinge oricine cît de complexă este problema. Relatările amănunţite şi fidele însă sînt de natură să promoveze o orientare critică sănătoasă şi constructivă.

Fiindcă s-ar părea că românii braşoveni ar fi beneficiat de înţelegerea şi concursul magistratului săsesc în treburile lor obşteşti, apelăm la o sursă judicioasă tocmai în relaţie cu strămoşeasca şcoală de pe lîngă biserica şi mai veche Sf. Mihail. Primitiva şi neîncăpătoarea clădire şcolară din 1495, construită din lemn, se cerea rezidită din piatră. Avînd în vedere foloasele învăţăturii şi numărul mare de elevi din toate părţile transilvane care doreau să urmeze cursurile, conducătorii bisericii Sf. Nicolae au hotărît să procedeze la înălţarea unui edificiu corespunzător în 1760. Lucrările începute au fost însă brusc întrerupte de magistratul săsesc sub diverse pretexte. Atunci românii au apelat zadarnic la generalul Bucow împotriva magistratului pornit „ex odio religionis", din ură religioasă. S-au îndreptat apoi cu plîngere direct împărătesei Maria Tereza, care, culegîndu-şi informaţiile de rigoare, probabil prin vreo anchetă specială, prin rezoluţia din 13 aprilie 1761, a acordat prea înalta autori-

zare. Școala a fost repede ridicată spre mulțumirea obștească pe o colină unde există și azi cu aceleași ziduri, neschimbată[1].

Invocarea seriei lungi și poate obositoare de citate și însemnări disparate ce altă semnificație poate obține decît că spirite de mîna întîi, de înaltă calificare științifică și probitate intelectuală au deschis o anchetă necesară asupra unor probleme de limbă și etnogeneză de durata secolelor — dacă nu a mileniilor.

---

[1] Dr. Ioan Matei : *Dascălul Simion Jinariu,* contribuții la istoria școalelor noastre, Arad. 1916, tip. Concordia, pp. 17—18.

III. TIPOGRAFIILE TRANSILVĂNENE ŞI VICTORIA LIMBII ROMÂNE LITERARE

Nu ne putem dispensa, de pildă, de două tipărituri[1] ale fostului preşedinte al vechii academii, Ion Bianu, colaborator la *Societatea de mîine* din Cluj, scrupulos bibliograf, istoric şi filolog. Bianu supune unui examen minuţios manuscrisul din Ieudul maramureşean datat din 1560—80, reprodus în facsimile, considerat de el ca ieşit din condeiul unui „deprins scriitor pe hîrtie groasă" în slavoneşte şi în traducere românească ; „textul este întreg românesc într-o limbă cu particularităţi dialectale cum este rotacismul : depreură, urul, de la alalţ, ţirutul lumiei etc., burătate, se cuvire. Academicianul Al. Rosetti recenzează tipăritura lui Bianu în *„Etude sur le rothacisme"* (Paris, 1924). A doua lucrare a lui Bianu se ocupă de psaltirea Scheiană, ce aparţinuse lui Gheorghe Asachi, şi spune că foarte probabil ea a fost scrisă în 1482—85. G. Sbierea (Cernăuţi, 1885), scriind despre Codicele Voroneţean, crede că e din aceeaşi epocă şi aceeaşi localitate chiar, şi poate era acelaşi autor, cu o sută de ani mai înainte decît s-a cunoscut din 1560—80. Titlurile, iniţialele psalmilor sînt desenate cu chinovar roşu. Descifrarea întîmpină dificultăţi paleografice. Bianu notează că „foarte uşor s-a constatat, prin comparaţie, că între textul psaltirii Scheiene şi cel tipărit de Coresi în 1577 este o foarte mare asemănare" ; ar fi deci aceeaşi traducere (a lui Coresi) ? Dar schimbările introduse de Coresi (ulterior ?) cîştigă o însemnătate deosebită pentru istoria limbii . . . „căci putem

[1] Ion Bianu : *Manuscriptul de la Ieud* (Ed. Cultura Naţională, 1925) şi *Psaltirea Scheiană* (Göbl, 1889).

surprinde alungarea unor forme și cuvinte care deveniră cu totul prea arhaice prin a doua jumătate a sec. 16" (p. XVIII).

În treacăt, mai remarcăm, că P. P. Panaitescu și-a însușit aproape în întregime considerațiunile profesorului brașovean Nicolae Sulică, asiduu cercetător timp de decenii al arhivelor bisericii Sf. Nicolae din Șchei. Ambii dau ample relații asupra bătrînei școli din Șchei, focarul cultural de veacuri de care s-au servit juzii Brașovului, vlădicii Ardealului, voievozii și conducătorii bisericești din țările române.

Nu aceeași amplitudine o au expunerile asupra rolului decisiv și durabil al centrelor lingvistice și naționale din Maramureș — provincia autonomă cu administratori români vreme îndelungată, cu voievozi strălucițí, dintre care unul, fiul lui Dragu, anume Bartolomeu Dragffy ocupă supremul vîrf de principe foarte capabil al întregii Transilvanii (cum notează Iorga), după ce a trecut la catolicism și s-a maghiarizat, cel puțin ca nume dacă nu și ca spirit.

Și iarăși, nu e proporție între civilizațiile brașoveană și maramureșeană de o parte și cea din inima Transilvaniei de alta, Bălgradul fiind continuarea reședinței istorice și geografice Apulum (Dacia Apulensis încadra și Banatul). Alba-Iulia e scaunul mitropoliei ortodoxe române, adăpostește universitate (colegiu academic), dispune de editură glorioasă din teascurile căreia iese Noul Testament al eruditului mitropolit Simeon Ștefan, această parte de biblie fiind cel dintîi monument veritabil al limbii literare române, superior stîngăciilor editurii coresiene.

Ne-am străduit să punem în cumpănă cu egală măsură de obiectivitate, fără discriminări, eforturile și meritele celor trei centre culturale ale Transilvaniei.

O serie de fapte și evenimente sînt amănunțit și critic examinate de slavistul P. P. Panaitescu în importanta sa tipăritură : *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, deja parțial menționată pînă aici. Îndeosebi cîteva chestiuni se impun a fi reținute neapărat sub raportul documentar în serviciul tezelor. De pildă următoarele :

Propagatorii reformaţi tipăreau cu precădere traduceri vechi[1].

Aprobă pe Iorga cînd susţine că cele trei texte rotacizante : psaltirea scheiană, codicele şi apostolul voroneţean au apărut în limba arhaică *înainte* de Coresi : „localizarea în Maramureş a vechilor texte rotacizante formează un rezultat care rămîne cîştigat pentru istoriografie[2]. Feudalismul apare în secolul al XVI-lea deodată cu creşterea economiei în bani : boierii şi mănăstirile cumpără moşii". Nu împărtăşeşte întocmai relaţia Iorga despre existenţa în Maramureş a unei „ordine . . . care se ţine de vechiul trai liber al satelor cu juzi — cneji, cu voievozi, cu mărunţi domni locali", însă îi înregistrează părerea[3]. Despre cotropirea Maramureşului de către mari feudali din Ungaria, ia notă justă[4].

Panaitescu deţine informaţii precise despre soarta tipografiei lui Dimitrie Liubavici din Tîrgovişte în care ar fi apărut *Catehismul calvinesc* din 1544 în editura magistratului protestant săsesc din Sibiu (catehism retipărit de Coresi în Braşov) : ea fusese cumpărată de Oprea logofătul, iar de la acesta a cumpărat-o logofătul Coresi care a strămutat-o în Braşov, ca teasc propriu al său, fără să se poată preciza definitiv dacă acest teasc a fost instalat şi a funcţionat în atelierul tipografiei Honterus ori chiar în şcoala română din Prundul Şcheilor (p. 142).

Aici este locul de a se menţiona descoperirea care lărgeşte cunoştinţele despre tipografiile transilvane şi despre oraşul în care a fost imprimat catehismul calvinesc întîia oară. P. P. Panaitescu nu mai deţine primatul în materie.

Etnograful publicist Cornel Irimie semnează în *Contemporanul* din 26 iulie 1968 o cronică despre sesiunea ştiinţifică ţinută în 1—2 iulie 1968 în relaţie cu *istoricul tiparniţelor din Sibiu,* dîndu-se de urmele celei mai

---

[1] O. c., p. 30.
[2] O. c., p. 31.
[3] O c., p. 32.
[4] O. c., p. 32. De aci înainte vom indica în text numărul paginilor din opul citat.

vechi tipografii din Transilvania. În arhivele statului din Sibiu s-a descifrat o menţiune despre *existenţa unei tipografii ce funcţiona acolo din 1528 cu litere latine şi chirilice*. În acel an tipărea o gramatică latină dascălul Thomas Gemmarius. În 1530 imprima un tratat despre ciumă. O moară de hîrtie fu instalată în Orlat în 1534. *În Sibiu s-a tipărit cea dintîi carte, un catehism luteran, în limba română*, în 1544, din care însă nu s-a păstrat nici un exemplar. În 1546 apărea un tetraevanghel slavon. Iar în 1551—53, Filip Moldoveanu (zis Filip Maler) a imprimat un tetraevanghel slavo-român. Potrivit acestor date se infirmă afirmaţiile de pînă acum ale istoricilor noştri, inclusiv la P. P. Panaitescu, despre tipărirea catehismului luteran în Tîrgovişte de către Liubavici.

Tiparul pătrunde în ţările române pe două căi : una din patria lui Luther cu tendinţa de luteranizare a românilor, prin saşii din Sibiu şi Braşov, iar alta prin Italia şi Peninsula Balcanică, graţie expansiunii civilizaţiei Veneţiei şi Bizanţului, cu mult mai devreme, tiparniţele munteneşti fiind active sub voievodul Radu cel Mare.

Expertul în materie grafică şi unul dintre istoricii cei mai informaţi ai tiparului contemporan, Virgil Molin, a publicat, în colecţia Studi Veneziani, un studiu remarcabil asupra „Veneţiei ca leagăn al imprimăriei glagolitice şi chirilice", demonstrînd legăturile „Serenissimei" cu Principatele Române.

În cele din urmă însuşi Panaitescu e convins despre colaborarea preoţilor şi diecilor români din Şchei la traducerea, copierea şi tipărirea cărţilor coresiene, chiar confirmată, „înscrisă în prefeţe" (p. 144).

Coresi nu activează de unul singur, ci este ajutat „la egalitate" de meşterul Tudor diacul şi de Mănăilă („eu diaconul Coresi şi Mănăilă am scris această carte"). Mănăilă e şi tălmaciu de limba română pentru solii domnului muntean sosiţi în Braşov şi delegat de magistratul săsesc pe lîngă ei.

Activitatea preoţilor Iane şi Mihai (1570—80) în epoca lui Coresi este hotărîtoare, pentru că ei deţin iniţiativa în ce priveşte tipărirea cărţilor române şi slavone

și au meritul lor în tipărirea pe seama întregii Transilvanii (p. 146). Coresi trebuie să se potrivească lor, ceea ce nu era pe placul sașilor. Municipalitatea vrea să pună în coastele editurii coresiene o concurență : cheamă pe Scherer-Nyirö, tipograf sibian, în fruntea tipografiei orășenești din Brașov, ca să tipărească opere pentru convertirea românilor la protestantism, deci un rival al lui Coresi care nu era un subordonat al magistratului. Între anii 1580—81, Scherer tipărește doar trei cărți de propagandă în caractere latine, nedispunînd de chirilice.

Nici episcopul calvinizat Pavel de Turdaș (1569—77), numit de Ioan Sigismund Zápolya, n-a izbutit să înfrîngă pe românii brașoveni și n-a fost în stare să achiziționeze o presă tipografică.

Cu patricienii sași, Coresi a încheiat diverse tranzacții particulare. Astfel primarul Johannes Benkner, care era proprietarul fabricii de hîrtie, furniza lui Coresi hîrtia necesară nu cu plata în bani numerar, ci contra produse, adică punîndu-i la dispoziție un anume număr de volume editate. Era vorba deci de o participare comercială a lui Benkner la succesorii căruia s-au găsit 111 volume rămase în depozit, nevalorificate, nevîndute prin conducătorii altor municipii. În „Evanghelia cu învățătură", din 1581, reforma este combătută curajos chiar în prefață ; această carte este tradusă după un text slavon trimis la Brașov de mitropolitul Serafim al Munteniei.

Împrejurarea că și luteranismul și calvinismul transilvan făceau eforturi de traducere în românește a cărților sfinte — cu scop prozelitic, evident — a servit ca îndemn mitropoliților și domnilor români de a se elibera de slavonism (p. 156).

Petru Cercel, exilat în Rhodos, preferă citirea în românește și insistă să i se trimită evanghelia tradusă în 1574 și copiată pentru el de grămăticul Radu din Mănicești (azi la British Museum). Boierimea și tîrgoveții erau la un stadiu înaintat economic, „opera de adunare a scrisului românesc și a difuzării cărților în limba poporului nu s-a putut face decît pornind de la Brașov, centrul de schimb dintre cele trei țări" (p. 156). Firește că

domnii și mitropoliții țărilor române exercitau un „control strict asupra tipăriturii cărților bisericești comandate la Brașov" (p. 157).

Cu liturghierul lui Coresi din 1570— după liturghierul slavon al lui Macarie din 1508 — începe introducerea limbii române în biserică.

Din inițiativa episcopului român calvin Mihai de Turdaș se imprimă în Orăștie *Palia* de către tipografii ortodocși (p. 152), Șerban Coresi și Marian diacul, în 1582 (ediția Mario Roques din Paris e din 1925). Critica socială îndreptată împotriva celor mari, împotriva feudalismului catolic, de către protestantism și calvinism, avea ecou la populația nedreptățită. Catehismul din 1544 și evanghelia cu învățătură din 1564 conțineau o astfel de critică. Totuși textele traduse din limba maghiară erau amendate, în parte epurate (p. 155).

Panaitescu precizează un lucru de o deosebită valoare : nu lucrarea tipografică ori influența reformei, ci „traducerea stă la baza scrisului în limba populară" (p. 164). „E vorba de o operă mai vastă, începută înainte de așezarea diaconului tipograf Coresi la Brașov. Coresi nu a tradus el însuși cărțile slavone în limba română ; el s-a mulțumit să corecteze limba manuscriselor care i-au fost aduse, fără a mai recurge la originalele slavone. Traducerea din slavonește se executa în Șchei de către profesorii școlii și de către preoți, atunci cînd nu se găsea o traducere românească mai veche, cum este cazul cu Evanghelia și cu Apostolul românesc" (p. 165). Opera grămăticilor din Șchei stă la baza acțiunii de difuzare a cărții românești pentru tipar (p. 167). Iar grămăticii nu erau numai clerici, ci și meșteșugari, negustori. Orășenii bogați erau însuflețiți să cheltuiască în mod curent bani pentru traduceri religioase și apocrife în românește prin grămătici pricepuți (p. 168).

Reforma n-a fost cauza fenomenului, ci un stimulent, un model bun de urmat. Tipărirea cărților românești la Brașov este consecința, nu cauza curentului.

Școala din Șchei se dezvoltase în centru general de învățătură pentru românii din Transilvania : „de trimitea la învățătură den Țara Bîrsei și den tot ținutul Ardea-

lului". Cartea se adresa poporului, sărăcimii. În prefața *Evangheliei cu învățătură* din 1581 se justifică în următorul mod magistral tipăritul în românește : „ca să fie mai bine și mai ușor a citi și a înțelege pentru oamenii cei proști".

Față de atîta rezervă în ce privește geneza maramureșeană a scrisului românesc, Panaitescu se decide totuși s-o confirme cu o frumoasă pledoarie. Limba textelor vechi rotacizante se potrivește cu situația din Maramureș în secolul al XV-lea (p. 73). Subscrie la certitudinea că acele texte au fost scrise în spațiul maramureșean începînd din ultimele decenii ale secolului al XV-lea și durînd pînă la mijlocul secolului al XVI-lea. În secolele XIV—XV se ridicase o puternică nobilime locală în obștiile satelor. Cnejii nu erau dregători aleși, ci stăpîni feudali, *ereditari*, neatîrnați de magistratura publică și dispuneau de dreptul de judecată. Regiunea era bogată în sare, pășuni, vînat, în vii și agricultură. Stăpînirea cnezială era exercitată în devălmășie, dezvoltîndu-se composesoratele nobiliare de mai tîrziu din Maramureș. Sătenii dețineau ereditar delnițele lor pe moșiile cnejilor, ca iobagi ai acestora. Autonomia militară și fiscală a provinciei era condusă de voievozi aleși de cneji. Voievozii nu erau ereditari, ci îndeplineau o magistratură în mod individual. În secolele XIV—XV, mănăstirile maramureșene deveniseră centre de învățare a scrisului, cu scriitori bisericești și laici. Pentru mănăstirea din Peri, voievozii Dragu și Baliță au obținut de la patriarhul Antonie din Constantinopol dreptul de stavropighie cu numirea unui egumen cu atribuții episcopale de jurisdicție asupra tuturor bisericilor din comitatele Maramureș, Bereg, Ciceu, Unguraș, Sătmar, Bihor, Ugocea și parțial Bistrița, deci o consacrare oficială a autonomiei și economiei în 1391. Urmașii lui Dragu și Baliță — care sînt fii lui Sas, iar acesta fiul lui Dragoș — sînt alungați din Moldova de Bogdan și devin magnați puternici ai Ungariei. Nepotul lui Dragu, Nicolae Dragfi, în 1473 are în posesie 16 sate, iar fiul său, Bartolomeu Dragfi, cu 20 de sate în 1480, e numit în 1493—98 voievod al Transilvaniei ;

acesta în 1497 intervine în Moldova cu oastea Transilvaniei în ajutorul lui Ştefan cel Mare (contra Poloniei) al cărui cuscru este (o fiică a sa e soţia lui Alexandru, fiul lui Ştefan cel Mare). Cnejii, nemulţumiţi de apăsarea fiscală a comiţilor regali, aderă la revoluţia lui Doja în 1514, din care cauză regii unguri le-au confiscat moşiile ca trădători ; de aici presupunerea că opera de scriere şi traducere în româneşte în Maramureş s-ar fi întins doar pînă la această revoluţie.

O astfel de susţinere a lui Panaitescu e foarte riscantă, ca şi cea referitoare la lipsa de influenţă a husitismului, superior „intuită" de Iorga. Însuşi Panaitescu notează că urmaşul lui Baliţă şi Dragu, voievodul Dumitru a confirmat în 1404 donaţia părintească. Aria dialectului rotacizant e vastă. Biserica română maramureşeană, feudală şi autonomă, a promovat o viaţă mănăstirească foarte intensă, susţinînd şcoli de dieci. Diacul Ioan în 1451 stăpînea moşia Ieud. Diecii adresau în româneşte scrisori municipalităţii din Bistriţa. Şcoala de dieci era o pepinieră de cunoscători deopotrivă ai slavonei ca şi ai limbii române în dialect local. Gravul şi îndelungatul conflict cu episcopia slavoruteană din Muncaci, care voia să-şi subordoneze cu orice preţ mănăstirile (vreo 17) de sub jurisdicţia autonomă a mănăstirii egumenale Peri (Ioan Corvin, fiul din flori al regelui Matei Corvinul, era stăpînul feudului Muncaci, deci adversar temerar catolic al Maramureşului autonom românesc), a îndîrjit la extrem pe voievozii români în lupta de descătuşare de slavonism, de apărare şi cultivare a limbii populare şi de translaţie a cărţilor pe limba română. Privilegiul din 1494 acordat episcopiei de Muncaci se întemeia şi pe un fals comis la traducerea în limba latină a actului de ridicare a mănăstirii Peri la rangul de stravropighie — în dependenţă totuşi de Muncaci.

Al doilea tablou asupra căruia stăruieşte cu competenţă slavistul Panaitescu este cel sud-transilvan. Focar important este Sibiul care, de asemenea, întreţine intense legături cu principatele române din aceleaşi motive politice şi comerciale ca şi Braşovul. Însă pe nedrept Pa-

naitescu neglijează Bălgradul, de prima categorie. Căci trei centre mari culturale române activează în Transilvania în secolele XIV—XVII : Peri, Braşovul şi Bălgradul. În secolul al XVIII-lea se ridică Blajul şi Sibiul în primul rînd, apoi se afirmă centrele confiniilor militare : Caransebeşul, Orlatul şi Năsăudul. În mărginimea Carpaţilor meridionali, de la Braşov pînă la Haţeg şi Caransebeş, adică în întreaga regiune de permanente şi necesare frecvenţe de populaţie română şi de schimburi de mărfuri între Muntenia şi Transilvania, în mod organic se dezvoltau şi fenomene spirituale, literar-religioase şi culturale, tipice. Din Răşinarii oierilor transhumanţi plecau la şcolile şi bisericile sibiene şi braşovene atîţia ţărani răsăriţi, cum erau aceia din familia Bratu. „Un popă Bratu" — remarcă Panaitescu — vinde în 1560 popii Dobre un molitvenic slavon *copiat în 1495* (deci scriere precoresiană, p. 129). Popa Dobre e un copist de manuscrise slavone şi române. „Alt popă Bratu" — adaugă Panaitescu — e preot la biserica din Şcheii Braşovului în 1515 şi condamnă reforma lui „Mărtin ereticul" (Luther). Deci erezia luterană e combătută „de pe poziţiile limbii populare". În manuscrisele copiştilor şi traducătorilor apar *texte bilingve*, ca să fie ajutaţi preoţii în predicile lor să tălmăcească poporului neştiutor de carte pe româneşte manuscrisul slavon. Traducătorii se luptă cu termenii echivalenţi în limba română. Traducerea molitvenicului în româneşte „are o mare importanţă culturală" ; sînt aici rugăciuni cu caracter folcloric : la culesul viei, strîngerea recoltei, zidirea casei. În textul slavon e *intercalat unul românesc*, text din prima jumătate a secolului al XVI-lea, deci scriere precoresiană în grai sud-transilvan. „Apostolul Cardaş" (din biblioteca lui Cardaş) conţine atari texte bilingve. Liturghierul lui Coresi din 1570 cuprinde un alt fragment românesc, intercalat într-un manuscris slav aflat în biblioteca institutului teologic din Sibiu (două pagini şi jumătate) şi unde se observă foarte bine deosebirea dintre limba copistului şi limba traducătorului.

In vremea voievodului Alexandru Lăpuşneanu (1553—63, 1563—68) a fost tradusă aşa-numita Cazanie din Mol-

dova, patronată de vodă şi rămasă în manuscris. Erau în circulaţie cazanii identice ca cele din „Cartea de învăţătură" a lui Varlaam, deci *dinaintea* lui Varlaam. Popa Ursu — din Cotigleatu de lîngă Beiuş, în Bihor, copiază cazania lui Calist tradusă în româneşte. Deci atît de simţită era necesitatea difuzării de scrieri sfinte pe înţelesul poporului român, încît manuscrisele peregrinau pe imense teritorii, pînă la periferiile etnice bihorene. Sub Despot Vodă (1561—63) s-au comandat şi s-au tipărit cărţi româneşti în Germania, în caractere latine. În timpul lui Petru Şchiopu (1582—91), Luca Stroici, exilat în Polonia, are prieten pe scriitorul Sarnichi ; la finele unei colecţii de legi e imprimat *Tatăl nostru* în româneşte cu litere latine după fonetica polonă ; pe actele slavone boierul Luca Stroici se iscălea cu litere latine.

O relatare preţioasă a slavistului Panaitescu este cea privitoare la literatura apocrifă care a înflorit îndeosebi în Maramureş, în ale cărui bisericuţe de lemn sînt picturi murale, cercetate de Victor Brătulescu, ce conţin povestiri şi legende aprocrife destinate poporului. Codicele Sturzanus publicat de Hasdeu cuprinde apocrife dezvoltate din arhetip anterior folosit şi de copiştii Codicelor Todorescu şi Marţian, o serie din ele copiate de popa Grigore din Măhaciu (1580-1619) cum sînt de pildă legenda Maicii Domnului, a sf. Vineri, a sf. Sisoe, a lui Avraam în rai, vedenia infernului, apocalipsul sf. Pavel, Maica Domnului în iad — toate în grai rotacizant şi înglobate şi de Cartojan în curentul tălmăcirii primelor cărţi bisericeşti. Deci o eflorescenţă excepţională de apocrife în nord, ca şi în toată Transilvania, eflorescenţă explicată de Panaitescu prin scăparea de sub vigilenţa dogmelor ortodoxe rigide păzite cu străşnicie de mitropoliţii Munteniei şi Moldovei (Varlaam atacă erezia catehismului calvinesc din Bălgrad). Codicele Neagoianus din Sîntpetru şi cel din Cohalm popularizează apocrife după versiuni slavone. Însă pătrunde şi în Ţara Românească legenda arhanghelului Mihail, iar în Moldova între 1492-1513 e răspîndită *Floarea Darurilor* în slavonă şi română, tradusă din italiană („în bogdăneşte") de Gherman Românul, boier al lui

Ştefan cel Mare, iar din română în rusă e tălmăcită de Veniamin Rusul ; e „cea dintîi fază a scrisului în limba poporului român alături de traducerile maramureşene ale cărţilor bisericeşti" (p. 111). Vedenia prorocului Isaia e „cel mai vechi manuscris copiat în 1448 în Moldova" (p. 106). Pînă la un punct, Panaitescu se declară de acord cu Iorga, Bianu şi Cartojan relativ la vechimea maramureşeană a scrisului iniţial. Precizează chiar că-şi însuşeşte indicaţiile lui I. A. Candrea : particularităţile fonetice ale rotacismului, elemente fonetice comune cu Moldova, ungurisme specifice (a hălăstui), mare număr de cuvinte slave circulate exclusiv din Polonia şi Ucraina (p. 89). În mod cu totul hotărît : cauza ca şi imboldul traducerii scrierilor bisericeşti au fost posibile doar în împrejurările vieţii feudale din Maramureş între 1490-1515. Dar tocmai această circumscriere la aceşti ani constituie o lacună a cărţii lui Panaitescu. Opiniile sale se bazează cu excesivă stricteţe la filigranele hîrtiei importate şi la cercetarea paleografică a manuscriselor rotacizante[1].

Un fenomen atît de complex şi hotărîtor pentru cultura maselor, atît de expansiv şi copleşitor, ca al izvodirii scrisului primar poate fi limitat la un număr redus de ani, cînd el este rodul evident al unei chinuitoare sforţări de folosire a graiului obştesc şi de adaptare a expresiei la fonetica cea mai corespunzătoare ? Nu 2-3 decenii, ci 200—300 de ani a durat perioada plămadei creatoare a semnelor scripturistice în limba română.

Materialul documentar coboară sub anul crucial 1531 — doar voievodatul puternic al Maramureşului putea exista încă din secolul VI, după slavistul Ion Bogdan, fără întrerupere şi cu puteri proprii de opoziţie faţă de expansionis-

---

[1] În această chestiune, Panaitescu se opreşte îndelung asupra remarcabilului studiu al filologului N. Drăganu de la Cluj, apărut în colecţia *La Transylvanie* II, — 1938 sub titlul *Histoire de la littérature roumaine des origines à la fin du XVIII-ème siècle.* (p. 599—665) în care se ocupă cu sistemul semnelor compuse din sunete, utilizat dintru început de scrierea în limba română. Analiza filigranelor hîrtiei întrebuinţate tinde să ajungă la un rezultat identic. De la N. Sulică şi N. Drăganu împrumută, în bună parte, din aparatul critic al lucrării.

mul regalității din Buda cu care încheia tranzacții de recunoaștere a autonomiei, — care an este un apogeu de ierarhie episcopală sub scutul patriarhiei din Constantinopol. Și acest material nu se oprește aici, la cealaltă dată crucială, 1514, cînd regalitatea din Buda suprimă autarhiile domeniale ale cnejilor participanți la revoluția lui Doja alături de armatele taboriste husite. Limitele puse de Panaitescu nu se pot susține. Și alte numeroase puncte de întrebare suscită opera lui Panaitescu fără să scadă esențialele merite și contribuții evidențiate mai sus.

Astfel, de pildă, nu era nevoie ca masele românești să treacă la husitismul protejat de Alexandru cel Bun, pentru că husiții abandonau și combăteau clericalismul catolic și se declarau gata să îmbrățișeze ortodoxia în întregul orient și se manifestau ca atare chiar în catedrala patriarhiei din Constantinopol.

Husitismul a răscolit Europa 200 de ani, astfel n-a avut o limită la 1500.

Foarte repede catolicismul a fost supus unei drastice strîmtorări timp de 200 de ani prin mișcările revoluționare ale luteranismului, calvinismului și unitarismului. Și numai după 1700 s-a putut reface și relua ofensiva deodată cu anexarea Transilvaniei ca provincie autonomă pendentă direct de Viena. În atari condițiuni, Maramureșul a beneficiat de o lungă respirație și posibilitate de rezistență. Mănăstirea din Peri, pîrjolită de Rákóczy II după perioada de strălucire deosebită sub Mihai vodă Viteazul, a mai funcționat pînă în secolul al XVIII-lea, cînd influența directă a Bizanțului, căreia-i datorau stavropighia, a scăzut la cel mai jos prag.

Cînd reverberațiile vetrei culturale din Maramureș au fost izbite de intensitatea atacurilor din apus dezlănțuite de curtea regală, de plutocrația grofilor medievali și de catolicismul habsburgic și ecleziastic prozelitist, flăcările ei s-au înclinat spre răsărit, peste Carpați, au pîlpîit tot mai slab în ținutul Peri, dar s-au reaprins cu vigoare în „Bogdania" liberă.

Ce juste sînt încheierile lui Bianu : „prima încercare de a ridica limba la starea de carte" ne-a venit prin textele rotacizante maramureșene, „primele texte românești".

Vatra culturală maramureșeană stinsă, s-au reaprins alte zeci și sute de vetre pe versantul celălalt al Carpaților, pentru ca peste 600 ani să se restaureze în eliberatul pământ al țării Maramureșului noi zeci și sute de instituții înfloritoare, refăcîndu-se și mai strălucită cultura străveche, în cadrul statului unitar și suveran român.

IV. O SURSĂ FOLCLORICĂ ELOCVENTĂ A LIMBII LITERARE

Deşi s-ar părea că nu e o corelaţie prea strînsă cu subiectul propus, totuşi nu e fără interes accentuarea că vremurile de bejenie din principatele dunărene şi din cel al Transilvaniei adesea au constrîns nu numai mici pături comerciale, ci chiar mase întregi de populaţie să se deplaseze spre nord ori spre sud, din Oltenia spre Banat şi invers mai ales în vremea războaielor turceşti cu imperialii austrieci, cu regii unguri şi cu alte puteri. Companii macedo-române zise „greceşti" se infiltrează secole de-a rîndul în oraşele de pe Mureş şi Tisa cu schimburi de mărfuri. Transhumanţa din Maramureş şi Ardeal în principatele române are la bază profunde cauze politice şi economice. Dar sute de ani păstorii „ungureni" nu numai că prefăceau Carpaţii în transhumanţă, ci întemeiau multe sate pe cursul văilor şi drumurilor spre Dunăre şi Mare, stabilindu-se pe vecie numeroase familii acolo.

O statistică din 1930 este atît de elocventă în schimbarea de rosturi şi aşezări în Dobrogea, încît merită să fie amintită. Dintre oierii deveniţi plugari statornici între Dunăre şi Marea Neagră, 33% erau din Ţara Oltului, 23% mocani, 11% ţuţuieni (sibieni), iar 33% dintr-alte părţi ardelene şi bănăţene.

Iată nume de ale noilor cetăţeni aşezaţi în plasa Constanţei dintre făgărăşeni : Răşină, Drugă, Căpăţînă, Gîrbacea, Zăbavă, Comanici, Răşoiu, Şerban, Chiujdea, Scorţea, Butoiu, Pană, Oltean, Lazea, Roşca, Floca, Boiţan, Crăciun, Păcuraru, Neacşu, Bîrsan, Aldea, Căpraru, Budac, Lăcătuş, Oancea, Ţipu, Bucel, Sandu, Munteanu, Apolzan, Băcanu, Banciu, Bărboi, Bătrînu, Bercaru, Boeru, Bogdan, Borzea, Brînză, Budaşcă, Bucur, Bundă, Butu,

Budu, Căciulă, Cioflec, Clinceanu, Ciurea, Ciută, Comănescu, Crețu, Dima, Dobreș, Dordea, Dragomir, Drăguș, Duicu, Frățilă, Gologan, Grădinar, Hanciu, Iancu, Ilea, Irimie, Jugăreanu, Labă, Linţu, Ludu, Lungu, Lupaș, Lupu, Mailat, Măniţiu, Matei, Mitru, Modoi, Moraru, Munteanu, Mușu, Mușat, Nacu, Nicoară, Nonu, Oană, Oproiu, Ostașu, Piroi, Pușcaru, Răcuciu, Rodeanu, Rucăreanu, Salomia, Schiopea, Tocitu, Tomoșoiu, Tudorea, Urdea, Vîlcu, Vineș, Vițeanu, Zorilă.

Prin suculenta și neobișnuita ei originalitate, onomastica făgărășeană încetățenită în Dobrogea, consemnată aci în fugă, nu este numai un document rar al mutației de populație transilvăneană în foarte atrăgătoarele locuri de iernat și plugărit pe arida și întinsa stepă bătută de văpăile soarelui neîmblînzit, ci și o sursă folclorică și lingvistică de mîna întîi.

Dobîndește un interes general legătura organică și milenară între șira spinării carpatice și avantajele ademenitoare ale surselor de existență de pe litoralul complex prin configurațiile sale sudice specifice dintre Pontul Euxin și măreţul fluviu Istru. O seamă din substraturile limbii române literare ies, astfel, din adîncuri la suprafață în toată strălucirea.

Îndeosebi două reflecţii, una a unui lingvist, iar alta a unui geograf vin în sprijinul acestei teze. În studiul său, citat, Sextil Pușcariu remarcă facultatea de adaptare specifică a populațiilor autohtone (pp. 38—39) și vitalitatea latinilor din orient, susţinînd, de altfel, că „civilizația occidentală se grefează pe bătrîna civilizație traco-dacă", „limba română din orient s-a conservat numai vorbită de elementul rustic", iar româna a păstrat cantități de cuvinte și forme latine ce dispăruseră din celelalte limbi romanice (p. 50).

Întemeiat pe vaste studii geografice pe teren, George Vîlsan, cercetător etnograf al crestelor carpatice, al dornelor, trecătorilor și nedeielor din vîrfurile Parîngului, consultînd și fiind confirmat de savanţi ca de Martonne, Richthofen, Socolov, Launay și Cvijici, conchide că „alcătuirea dacică era un podiș central ocolit de cîmpuri periferice și cu sprijin la Mare" (Bul. Soc. Geogr. 1937, p. 25)...

Budu, Căciulă, Cioflec, Clinceanu, Ciurea, Ciută, Comănescu, Crețu, Dima, Dobreș, Dordea, Dragomir, Drăguș, Duicu, Frățilă, Gologan, Grădinar, Hanciu, Iancu, Ilea, Irimie, Jugăreanu, Labă, Linţu, Ludu, Lungu, Lupaș, Lupu, Mailat, Măniţiu, Matei, Mitru, Modoi, Moraru, Munteanu, Mușu, Mușat, Nacu, Nicoară, Nonu, Oană, Oproiu, Ostașu, Piroi, Pușcaru, Răcuciu, Rodeanu, Rucăreanu, Salomia, Schiopea, Tocitu, Tomoșoiu, Tudorea, Urdea, Vîlcu, Vineș, Vițeanu, Zorilă.

Prin suculenta și neobișnuita ei originalitate, onomastica făgărășeană încetățenită în Dobrogea, consemnată aci în fugă, nu este numai un document rar al mutației de populație transilvăneană în foarte atrăgătoarele locuri de iernat și plugărit pe arida și întinsa stepă bătută de văpăile soarelui neîmblînzit, ci și o sursă folclorică și lingvistică de mîna întîi.

Dobîndește un interes general legătura organică și milenară între șira spinării carpatice și avantajele ademenitoare ale surselor de existență de pe litoralul complex prin configurațiile sale sudice specifice dintre Pontul Euxin și măreţul fluviu Istru. O seamă din substraturile limbii române literare ies, astfel, din adîncuri la suprafață în toată strălucirea.

Îndeosebi două reflecţii, una a unui lingvist, iar alta a unui geograf vin în sprijinul acestei teze. În studiul său, citat, Sextil Pușcariu remarcă facultatea de adaptare specifică a populațiilor autohtone (pp. 38—39) și vitalitatea latinilor din orient, susţinînd, de altfel, că „civilizația occidentală se grefează pe bătrîna civilizație traco-dacă", „limba română din orient s-a conservat numai vorbită de elementul rustic", iar româna a păstrat cantități de cuvinte și forme latine ce dispăruseră din celelalte limbi romanice (p. 50).

Întemeiat pe vaste studii geografice pe teren, George Vîlsan, cercetător etnograf al crestelor carpatice, al dornelor, trecătorilor și nedeielor din vîrfurile Parîngului, consultînd și fiind confirmat de savanţi ca de Martonne, Richthofen, Socolov, Launay și Cvijici, conchide că „alcătuirea dacică era un podiș central ocolit de cîmpuri periferice și cu sprijin la Mare" (Bul. Soc. Geogr. 1937, p. 25)...

iar teritoriul pe care se arată și se dezvoltă e o problemă cu două aspecte : „uman și fizic-geografic."

Astfel de încheieri ale gîndirii realiste de largi orizonturi orientează decisiv pe cititor în căutări de perspective și consolidări științifice.

Capidan, Giuglea, Silviu Dragomir și Vîlsan au supus așezările etnice și particularitățile lingvistice ale românilor sud-dunăreni unor vaste și edificatoare studii, asupra cărora nu e locul să insistăm.

Privitor la Banatul străvechi, filologul Sextil Pușcariu, afirmă că, printre provinciile românești, deține prioritatea promovării și adîncirii romanizării atît prin împrejurarea că de trei sute de ani î.e.n. pe aici conduceau căile bătătorite ale contactelor și schimburilor de mărfuri cu Roma, pe aici s-a introdus creștinismul latin în Dacia, cît și prin faptul că cea dintîi penetrație militară a lui Traian s-a desăvîrșit trecînd Dunărea și înaintînd pe cursul văilor Cernei, Bistrei, Bîrzavei, Timișului, Nerei, Carasului și Begăi spre fortificațiile centrale dacice de la avanpostul Sarmisegetuzei și Porțile-de-Fier, în sus, în țara Hațegului. În Banat au creat romanii primele și cele mai numeroase și statornice așezări urbane în frunte cu Arcidava, Tapae, Tibiscum — focare ale transformărilor irezistibile în sensul asimilării civilizației romane.

UNITATEA DE CULTURĂ ŞI CONTINUITATEA POPULAŢIEI BĂŞTINAŞE MILENARE ÎN SPAŢIUL CARPATIC

1. ARHETIP DE NAŢIUNE DISTINCTĂ

Fenomenul profundei romanizări a Daciei lui Burebista constituie şi azi un intens obiect de studiu pentru oamenii de ştiinţă. Dacii înşişi, timp de 4—5 secole înainte de înăsprirea raporturilor cu romanii, reuşiseră să asimileze multe triburi, să deznaţionalizeze o parte din cimerieni, apoi pe sciţii-agatîrşi şi ramura gotică a acestora şi să-i dacizeze în secolele al IV-lea şi al III-lea î.e.n. Au ţinut piept penetraţiei celtice care se marca prin migraţii ilirice, italice şi scordiste în sud sau prin Bihor, Sălaj şi Someş în nord. Dacii au devenit un grup etnic omogen şi însuşi Strabo îi considera ca un popor închegat — întins de la Carpaţii nordici pînă peste Dunăre în Tracia. Patru secole de strălucită viaţă naţională sub regi organizatori de primul rang politic, capabili să creeze o sudură internă, bine consolidată şi să înregistreze campanii răsunătoare împotriva vecinilor — cum a fost cea a regelui Dromichete contra lui Lisimach, a lui Oroles contra bastarnilor, a lui Burebista contra romanilor, şi a altor regi daci pe teritorii mai reduse cum au fost Comosicus, Coson, Cotiso în Dobrogea (pe vremea lui Ovidiu), Dicomes, au desăvîrşit un stat bine închegat cu o civilizaţie proprie înfloritoare. Regatul era împînzit de ateliere meşteşugăreşti care produceau obiecte de lux, în argint îndeosebi, ornamente cu chipuri de lupi şi dragoni, arme, săbii, brăţări, scuturi de metal şi email, unelte agricole, centuri, fibule, ceramică de tip vechi ori imitaţii de pe vase greceşte (Diacoviciu : în revista *La Transylvanie*).

Capitala regatului dac era în Transilvania „cetatea centrală chiar în poala celui mai puternic masiv carpatic" (Vîlsan : *„Evoluţia statului român în cadrul său geo-*

grafic" pp. 20—37, Bul. Soc. Geogr. 1937). Înaltul podiș transilvan era „teritoriu de bază" (Pîrvan : *Civilizațiile străvechi din regiunile carpato-danubiene*, Ed. științifică, 1958, p. 3). Roma era conștientă de tăria Daciei și de aceea a organizat expediții cu forță elementară pentru a doborî un mare adversar. După Iuliu Cezar, Octavian August, Traian și Adrian, imperiul roman părea a inaugura o eră a păcii de durata secolelor, în care globul terestru n-avea decît să împrumute de la Roma bunurile unei existențe dotate magnific. Templul păcii, *Ara Pacis*, era un stindard simbolic multiplicat în orașe, iar împărații se proclamau domni ai întregului pămînt, *orbis terrarum*. Acesta era climatul politic cînd a fost înfrîntă și supusă Dacia. Toți istoricii enumerau cu lux de argumente și detalii puternicele instrumente de dominație romană în Dacia cu scopul dezagregării și asimilării în cei 165 ani.

E necesar să ținem seama de o împrejurare istorică anterioară cuceririi cu arma. Nu mă refer la primele întinderi teritoriale din veacul II î.e.n. în nordul Adriaticei și în Iliria, nici la cele din sudul Dunării în Macedonia și Grecia, nici la incursiunile unor comandanți romani în Dacia. Ci mă gîndesc la o cauză mult mai veche, mai vastă în dimensiuni și în efecte.

Pentru ca marele eveniment al desăvîrșirii romanizării pe o arie de proporțiile quasi-exacte ale vetrei tuturor triburilor dace, trace, moesice și ilirice avînd în centru șira spinării Carpaților ancorați în cîmpiile dunărene, triburi unite într-o vreme sub un singur sceptru al regatului Daciei, trebuie să ne dăm seama de o mare realitate etnică în vastul teritoriu : contopirea tuturor acestor seminții încuscrite într-un singur popor în decurs de mai multe veacuri, domnia lui Burebista și a lui Decebal marcînd doar o culme, un apogeu al omogenizării și apariției masive pe arena istoriei. Existența bine conturată a acestui popor mare cu extensiuni pînă în Moravia carpatică și pînă la litoralul Mării Negre, dispunînd în mijloc de fortăreața munților, iar la periferii de șesurile roditoare, nu mai poate fi pusă la îndoială. Dimpotrivă, reali-

tatea acestui popor e însăşi condiţia faptului atît de uimitor al intrepătrunderii şi simbiozei cu poporul roman. Se prefigura un *climat social bine închegat din vremuri bătrîne*, din neolitic chiar, ca o preparaţie a evenimentului. Terenul fusese apt prin absorbirea timpurie a numeroaselor seminţii de pe toate versantele carpatice într-o unitate acceptată quasi-voluntar în faţa necesităţilor de a reconstitui un singur front, fie pentru a se apăra, fie pentru a ataca. Din apus năvăleau celţii, din răsărit iranienii : dacii i-au respins sau i-au asimilat parţial şi şi-au apărat vetrele străbune. Poporul unit al Daciei dispunea de tatea de limbă a seminţiei trace[1]. Ar fi hazardat să afirdividualitate naţională aparte : acelaşi teritoriu geografic, aceleaşi ocupaţii agrar-pastorale, aceeaşi conştiinţă a aparţinerii de grup etnic, de naţionalitate net distinctă, aceeaşi structură psihică, aceleaşi idealuri politice şi economice, aceleaşi interese de viaţă comună, iar pe deasupra nici diferenţieri deosebite nu s-au remarcat, nici în comunitoate atribuţiile care definesc fizionomia specifică de in-

[1] Un fenomen similar se produsese la greci în regiunea mediterană cu secole mai înainte în aceleaşi pregnante caractere : numeroase triburi nordice în frun'e cu dorienii s-au infiltrat spre sud şi s-au amestecat cu populaţiile băştinaşe, al căror tip de civilizaţie era cel minoicmicenian din mileniile 3 şi 2 î.e.n. dînd naştere poporului elin unificat. Cetăţile-state şi ţărişoarele conduse de strategi, tirani, arhonţi şi regi din Tesalia, Calcidica, Eubeia, Atica, Pelopones, din Asia Mică, din insulele Mării Egee şi arhipelagului, din Sicilia şi Grecia mare, de pe litoralul sudic al Traciei şi de pe litoralul Pontului Euxin, nu numai că se uneau în ligi şi amfictionii pentru a bara pericolele comune, ci participau la olimpiade, la serbările panatenee, la jocurile istmice şi nemeice, cultivînd aceleaşi tradiţii, vorbind aceeaşi limbă, creînd acelaşi tip de viaţă şi o civilizaţie perfect unitară, deci un *arhetip de naţiune aparte*. Din Pergam, Milet şi Halicarnas pînă la Tomis şi Istria, din Agrigento şi Siracuza Siciliei pînă la Festum şi Toronto, de la Argosul peloponeziac, Sparta şi Atena pînă la oraşele Cretei şi Ciprului, varietatea regiunilor locale nu disocia, ci plămădea puternicul organism al unui singur popor şi al unei singure culturi. Sînt stări asemănătoare cu ale seminţiilor dacice diseminate pe mari suprafeţe geografice în puzderii de triburi carpatice, conştiente însă de simţămîntul aparţinerii aceleiaşi comunităţi de consanguinitate, aceleiaşi naţiuni.

măm că poporul Daciei ar fi întrunit toate caracterele unei națiuni moderne propriu-zise, însă nu e mai puțin adevărată fresca magistrală a lui Vasile Pîrvan : „Dacia era un mare regat cu bază etnică perfect omogenă, cu tradiții istorice seculare, cu structură socială și economică bine definită, cu o cultură înaintată în forme mai întîi influențate de către civilizația celtică, apoi timp de aproape două veacuri înainte de Traian, de către civilizația romană"[1].

Stăpînirea romană a făcut apel la toate mijloacele puterii de stat, începînd cu legiunile probate în războaie, pînă la colonizarea cu veterani și peregrini și introducerea fastuoaselor instituțiuni edilitare, de cultură și artă, pentru a demobiliza izolaționismul autohton, a toci virtuțile ostășești și dezrădăcina spiritul mîndru de independență și opoziție al populațiilor carpato-dunărene din regatul Daciei. Roma deținea o bogată experiență în materie diplomatică și politică și se ferea să provoace resentimentele și susceptibilitățile în materie de moravuri locale și practici religioase. Respecta aparențele de neamestec în domenii spirituale iritabile. Încheia acorduri cu triburi clientelare îndepărtate și chiar alianțe militare pînă în Sarmația și Asia de mijloc. Și mai știa că civilizația sa prin superioritățile firești față de popoarele înapoiate constituia o atracție, ferment de asimilare pînă e puternică, dar și o impulsie de năvală în caz de slăbire și dezarticulare a imperiului. Date fiind raporturile încordate de vecinătate nesigură, alunecate chiar în ofensive demonstrative din partea nordicilor peste Dunăre, Roma se simțea provocată. Tensiunile repetate alarmau senatul roman gata să aprobe expediții de durată contra agresorului care îngrămădea nouri de furtună în răsărit.

---

[1] Vasile Pîrvan : *Dacia*, Ed. științifică, 1958, p. 147.

2. VECHIMEA, EXTINDEREA ŞI ADÎNCIREA ROMANIZARII

Prestigiul Romei comanda ofensiva decisivă. Provocările şi umilirile nu mai puteau dura. Iar certitudinea bogăţiilor din munţii auriferi carpatici deştepta irezistibilul apetit de refacere a finanţelor zdruncinate, cu prăzile de capturat de la temutul vecin. Traian deţinea o intuiţie precisă a necesităţii şi a momentului răfuielii definitive. Cu o meticulozitate proprie marilor organizatori politici, el mobiliză imense resurse în ostaşi, construi capete de pod în stînga Dunării şi pătrunse în Dacia mai întîi prin Banat spre Arcidava (Berzovia) şi prin Oltenia pe la Vulcan, pe la Sucidava (Celei, la vărsarea Oltului în Dunăre). Podul de la Turnu Severin, opera arhitectului Apolodor din Damasc, cu o înălţime de 35 m, e plănuit de Traian împreună cu alte trei (două în Spania, de unde era el de origine), ca o mărturie a concepţiilor de măreţie care-l însufleţeau. Prin vaste măsuri administrative şi aşezări agricole de veterani ca şi de peregrini romanizaţi din diverse părţi ale imperiului, — ex tot orbe romano — apoi prin instituţiile caracteristice ale civilizaţiei romane de atîta grandoare, Roma se străduie să înmoaie cerbicia băştinaşilor şi să zădărnicească răzvrătirile. Au fost mijloace de tocire a rezistenţelor şi de persuasiune la adaptare. Traian a fondat oraşe şi a împestriţat Dacia cu grupe de coloniști ca instrumente de nădejde ale susţinerii regimului roman. Sub urmaşul său, popularul Adrian, îmbibat de filozofie stoică, sobru şi încălţat cu saboţi de lemn, prin excelenţă pacifist, petrecînd mai mult de jumătate a timpului de domnie în provinciile imperiului — şi se atestă urme că s-a oprit o vreme în Sarmisegetuza şi în viitoarea capitală a Daciei Apulensis care era Alba-Iulia — s-au înmulţit fondările de amfiteatre, terme, construcţii şi împodobire a centrelor vitale cu zeităţile simbolice ale Romei şi statuile împăratului ; poate că sub nici

un alt împărat nu s-au popularizat pe o scară atît de intensă semnele puterii și strălucirii civilizației romane, ca sub el. Pe lîngă acele canabae (colibe) în afara cetăților militare și tîrgurilor comerciale, chiar în localitățile rurale denumite vici, pagi, territorria, regiones, s-au construit temple, foruri, apeducte, castre, burguri, castella. Iau ființă tot felul de asociații ocrotite de primarii-magistri. Societățile *augustales* ce consacrau cultului împăratului trecut în rîndul zeilor. *Conductores ferariarum* erau organizațiile fermierilor. *Conductores salinarum* erau autoritățile pentru exploatarea minelor de sare. Exploatatorii minelor de aur erau grupați în colegiul *aurari*. Iar fără nici o discriminare, toți locuitorii (sub Caracalla toți locuitorii Daciei au fost egalizați în drepturi și decretați cetățeni romani în a. 212) dispuneau de dreptul asocierii în colegiul *funeraticii*.

Chiar cu referire la unele colegii ce luau ființă în Dacia, de pildă „funeraticii", deținem relații cu totul revelatoare asupra eficienței lor sociale în romanizarea Daciei. Un cercetător jurist al tablelor cerate din Roșia Montană (Alburnus maior) a scris o carte asupra *Tripticelor din Transilvania*[1], analizînd minuțios textul descifrat de Timotei Cipariu, Mommsen și Massmann apărut în *Corpus Inscriptionum Latinarum*, arătînd că „asociațiile de înmormîntare (din cauza cheltuielilor excesive provocate de decese) au fost cei mai puternici factori de asimilație și desnaționalizare", deoarece cultul comun al morților și banchetelor pe care le aranjau (pomenile, parastasele, n.n.) din cînd în cînd, dar mai ales organizația colegiului care era o imitație a organizației municipiului, dezvolta un simțămînt de solidaritate între membrii diferitelor naționalități și îi familiarizau cu viața de stat roman,... băștinașii daci și peregrinii trăiesc ca și cetățenii romani", bucurîndu-se de egalitate de tratament (pp. 118—123).

Tripticele, tablele cerate descoperite în minele de aur din Roșia Abrudului între anii 1796—1855, între ele 38 dezgropate în 1855 în mina de aur Sf. Ecaterina și datînd din anii 159—167 e. n., ne ajută să pătrundem mai adînc

---

[1] Ion Baltariu : *Tripticele din Transilvania*, Arad, 1930, tip. Corvin.

în autenticitatea relațiilor sociale din munții Apuseni, unde încă Traian a adus muncitori mineri din Dalmația numiți *pirustae* (așezați în satul lor — vicus pirustarum), ori dintr-alte regiuni — baridustae pentru intensificarea exploatării prețiosului metal aurifer. În acel *Libellus aurarius sive tabulae ceratae et antiquissimae et unicae Romaniae* în care apar peste o sută de nume ilirice în inscripții cu *scriere cursivă română* (ceea ce nu se știa mai înainte cu certitudine) sînt consemnate acte de vînzare și cumpărare între locuitorii de diferite naționalități, formele juridice evoluînd de la redactarea greacă și latină spre un cod nou roman vulgar (popular) care a devenit un drept cutumier ce a supraviețuit dominației romane. Autohtonii și peregrinii n-aveau încredere în tranzacțiile verbale pe față, cu martori, în uz la Roma, ci pretindeau acte scrise și sigilate cu șapte peceți plus întărite cu semnăturile martorilor. Întîlnim aci nume de daci și cuvinte în limbaj popular ca *segnai* în loc de signavi. Filologii noștri încă n-au stabilit complet, pînă azi, toate subtilitățile nuanțării cuvintelor latine — sub puterea sunetelor pronunțării dacice luînd naștere limba română. Chiril și Metodiu au supus alfabetul grec unei elaborări căznite pentru a-l întregi și folosi semnele foneticii particulare slavono-bulgare. Cu multă îndreptățire conchide Bălțariu în studiul său că dreptul roman vulgar era în uz numai în Dacia și că „normele din Triptice sînt cele mai vechi norme de drept român" — singurele care au reglementat viața juridică a celor rămași" (o.c.p. 123) și adaugă că „Tripticele nu sînt o emanație a spiritului și dreptului roman, ci a civilizației autohtonilor și coloniștilor". Tripticele sînt dovada elocventă că „viața romană în Dacia e bine consolidată și ne face plauzibilă romanizarea accelerată a provinciei în înglobarea locuitorilor de diferite naționalități în aceeași viață religioasă, morală și socială care, servind ca bază de unificare spirituală, în același timp a fost cel mai activ ferment de desnaționalizare" (o.c.p. 120). Cea mai îndrăzneață concluzie a notarului public Bălțariu de temeinică erudiție juridică este următoarea : Tripticele sînt „actul de naștere a poporului român" (p. 124). Cunoașterea materialului documentar și în-

delunga aprofundare bibliografică a sintezelor unor somități științifice acreditează veracitatea unei afirmațiuni de justă intuiție istorică.

Puterea de romanizare era eficace nu numai în decursul celor 165 de ani de dominație oficială de stat, ci și prin lentele infiltrațiuni comerciale timp de sute de ani într-o perioadă antecedentă de-a lungul rîurilor Sava și Drava la Dunăre și Carpați. Populațiunile autohtone nu se mai considerau galice, iberice, ligurice, norice, traco-dacice — ci romane (Engels) ; romanizare nu numai în sens etnic, ci și lingvistic, cultural și social ; în teritoriile Daciei a pătruns creștinismul de limbă latină (nu din sudul Balcanilor) ; procesul de romanizare a continuat și după retragerea elementelor administrative și militare din Dacia.

Deținem azi, grație săpăturilor arheologice, dovezi neîndoielnice despre permanența unei populațiuni daco-romanice în secolul al V-lea în vechea Dacie în cel puțin 50 localități (obiecte, tezaur, monetării ; episcopul Ulfila propaga creștinismul nu numai în limba gotică, ci și în cea latină). Chiar și sub huni, în secolele V—VI, zonele rurale erau deținute de acea populație, centrele urbane fiind nimicite de năvălitori.

Peste tot dominația popoarelor migratoare, prin excelență războinice, avea un caracter tranzitoriu și limitat ; în a doua jumătate a mileniului I existența autohtonilor romano-daci este indiscutabilă. Chiar avarii (628—743) cei temuți la început au fost slăbiți și învinși repede, fără să lase urme prea adînci și să deranjeze rosturile statornicite ale populației băștinașe. Civilizațiile materiale autohtone erau cu mult prea puternic constituite și înrădăcinate pe toată aria întinsă a vetrei traco-daco-getică în sudul și în nordul Dunării, pentru a putea fi amenințate cu pieirea chiar în cursul cumplitelor comoțiuni istorice din timpul celor patru sute de ani de după retragerea lui Aurelian din Carpați. Depresiunile carpatice ofereau foarte prielnice locuri de refugiu din calea puhoaielor de triburi care se scurgeau din stepele sarmatice spre vest și peste Dunăre, atrase de mirajul Romei în declin. „Interesul vital al popoarelor migratoare era în mod cert să se asigure pe teritoriul ocupat de prezența unei populații de

țărani capabili să producă bunurile necesare existenței lor" (*La formation du peuple roumain*, p. 27).

Din punct de vedere al stilului și tehnicii toată ceramica epocii prefeudale este strîns legată de ceramica din secolele anterioare — dacică, preromană și romană provincială, cu toate că apar forme și tehnici noi. E o continuitate care atestă prezența unei populații autohtone care continua să fabrice o ceramică provincială în anume centre ale Daciei, chiar după părăsirea ei (*La formation...* p. 27).

Retragerea militară și a vîrfurilor administrative romane în sudul Dunării sub presiunea năvălirilor răsăritene a provocat, firește, o profundă transformare a modului de viață, orașele, marile centre și văile deschise fiind „primele obiective lovite de cuceritori" (p. 32). Din sedentară și agricolă, încă înainte de contactul cu slavii, populația autohtonă s-a văzut nevoită să se adapteze ocupațiunilor mai mobile de creștere a vitelor și păstoritului. Trăsătura spirituală a acestei populații a fost admirabila facultate de adaptare la noile împrejurări (Sextil Pușcariu : *La Transylvanie*, II, 1938, p. 38, 39), proba vitalității miraculoase a latinilor orientali în frămîntata perioadă a migrațiilor violente. „Populația carpatică a reprezentat totdeauna continuitatea și preponderența unuia și aceluiași element care revenea regulat la Dunăre îndată ce liniștea se restabilea, fie și numai aproximativ în lungul ei" — toată vremea fiind desăvîrșită „colaborarea celor două individualități geografice, Carpații și Dunărea : funcțiunea pastorală și agricolă a Carpaților și anexelor deluroase, și funcțiunea pescărească, militară și comercială a Dunării, — simbioza realității permanente carpatice cu influențele balcanice" — scrie atît de just eminentul geograf Vîlsan (B.S.G., 1935, p. 14).

Lungul șirag de orașe înfloritoare de-a lungul Dunării, de la Singidunum pînă la Pontul Euxin, a putut fi zdrobit, prădat, prefăcut în pulbere de către patru secole de migrațiune în frunte cu hunii conduși de „biciul lui Dumnezeu", Attila, însă marile încercări n-au putut smulge locului pe băștinași în solida lor forță numerică, deprinzîndu-se aceștia să se mlădieze mediului forțat cu o elasticitate ce i-a conservat și repus în stăpînitori neclintiți peste pămînturile lor pînă la urmă.

3. PROTOISTORIA DACIEI

Nu încape îndoială că zguduitoarea dramă a provocat deplasări de pături însemnate sub violența iureșului atîtor mase războinice ca hunii, goții, celții, gepizii, avarii, sarmații, slavii, bulgarii, pecenegii, cumanii, tătarii, ungurii și turcii. Victima ciocnirilor primare au fost mai ales păstorii cu turmele de oi obișnuiți, de altfel, să cutreiere meleaguri îndepărtate în căutarea hranei și debușeelor de desfacere a valoroaselor lor produse alimentare. Filologul N. Drăgan a depistat peregrinările lor pînă dincolo de lacul Balaton spre frontiera Austriei.

În sprijinul tezei noastre citäm tot din Pîrvan : „De fapt istoria națiunii daco-romane începe efectiv — din punct de vedere spiritual — încă din secolul III. a. Chr." (p. 120. o.c.), „protoistoria Daciei este astfel cea mai bună introducere la istoria romanismului oriental". Populațiile străvechi carpato-dunărene de viță tracă au dospit la vatra aceluiași stil de viață făurit în secolele de interese, lupte și aspirații comune. Procesul de omogenizare a existenței proprii s-a desăvîrșit într-o lungă perioadă de timp.

Popoarele ieșite biruitoare din acest proces n-au trăit izolate și scutite de influențele vecinilor, ci înrîuririle au fost de-o parte și de alta. Pîrvan precizează că „mișcările popoarelor celtice către Orient unificaseră încă din s. IV a. Chr. bazinul Dunării în formele economice ale vieții celtice" (Dacia, p. 153), netezind căi pentru coloniști romani cu mijloace și metode „superioare vieții agricole a dacilor liberi" (p. 152). Arheologia română actuală[1] constată că stilul zoomorfic scitic a pătruns în cultura locală geto-dacă prin infiltrații sporadice pe valea Mureșului în

[1] Em. Condurachi : *L'archéologie roumaine au XX-e siècle*, ed. Acad., 1963.

secolele VI—IV î.e.n. Cercetările de la Piscul Crăsanilor, Bărboşi şi Poiana au indicat urmele infiltraţiilor culturii elenice şi elenistice dinspre litoralul pontic pînă la Carpaţi. S-au creat astfel fenomenele de interdependenţă între greci şi sciţi, de o parte, şi între geţi, daci şi traci de alta.

În inima Daciei a fost desăvîrşit un „complex arheologic unic în Europa" (Condurachi, p. 75). Chiar izvoarele greceşti datează consolidarea primelor organizaţiuni tribale în nordul Dunării în secolul al IV-lea, cînd sînt posibile frecventele şi importantele schimburi (ori cumpărări) — de produse în zona Carpaţilor cu oraşele litorale pontice greceşti. O strălucită reţea de fortificaţii îşi construiseră dacii la Costeşti, Piatra Roşie, Blidaru, Feregul pentru apărarea Sarmisegetuzei şi Grădiştei Muncelului — capitala şi ultimul refugiu al regilor daci la o altitudine de 1 200 m cu fantastice opintiri şi sacrificii, desfăşurîndu-se în terase.

Iar viziunea istorică a lui Pîrvan e şi mai completă şi elocventă cînd stabileşte că încă din neolitic locuitorii cîmpiilor moldovene şi din munţii Iliriei erau interesaţi în „aurul, argintul, arama, fierul, sarea" din „incinta fortificată în forma unui patrulater" a arcului carpatic. Dacii construiesc acropole pe vîrfurile munţilor din sudul şi nordul Mureşului (Craiva din Munţii Apuseni).

4. „VITALITATEA MIRACULOASĂ" A LATINILOR ORIENTALI

Două centre cu ateliere de exploatare a minereului de fier activau în sudul carpatic la Teliuc și Călan, iar în nordul carpatic în minele catenei munților metaliferi la îndemîna triburilor getice din acea parte transilvană. În studiul său, *Zăcămintele minerale ale Daciei superioare*[1], eruditul geolog Victor Stanciu relatează că bogatele minereuri de fier de la Ghelar, Teliuc și Valea Fierului din regiunea Hunedoarei au servit ca surse de arme pentru prestarea războaielor nu numai regentului Iancu Huniade, ci și romanilor, apoi populațiunilor locale „din cele mai întunecate timpuri", în primul rînd dacilor.

Ca un pilon al dezvoltărilor ulterioare în lucrarea prezentă, mai reținem din Pîrvan următorul fragment din considerațiile sale asupra „străvechilor civilizații din regiunea carpato-danubiană" *Dacia*, (pp. 154—5) : romanismul... „păstrat mai bine tocmai în Dacia lui Decebal și tocmai în frontierele ei n-ar putea să fie de origine balcanică pentru bunul motiv că Balcanii n-au fost romanizați", e un romanism „aproape italic" și prin creștinismul difuzat în Dacia, prin Panoniile, Moesia inferioară, Dalmația și Moesia superioară" a hotărît natura esențial latină a actualului românism" ; „cînd au venit slavii romanismul pastoral al Dalmației și Moesiei superioare a fost încetul cu încetul subminat și distrus". Iar în ce privește calitatea, în romanismul balcanic traco-ilir, e inferioară față de bogatele monumente și frumoasele inscripții ale Daciei ; „de fapt întregul spațiu de extensiune al imperiului lui Burebista de altădată a fost sub influența romană", nu numai cele trei provincii ale Daciei (Pîrvan, o.c. p. 156). Refe-

[1] Victor Stanciu în monografia *Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș*, vol. II, p. 263, ed. Cultura națională, 1929.

ritor la stadiul de romanizare, Pîrvan precizează că Banatul și Oltenia dețin prioritate în timp (p. 150).

Erudiții noștri filologi, geografi și istorici, ca Pîrvan, Vîlsan, Ovid Densușianu, Sextil Pușcariu, Emil Petrovici, C. Daicoviciu au anume preferințe în identificarea focarelor de iradiație a romanizării : Pîrvan pentru Iliria și Panonia, Vîlsan pentru însăși cetatea Carpaților, Ovid Densușianu pentru Dalmația și Albania, Sextil Pușcariu pentru Banatul cu foarte numeroase orașe romane, Emil Petrovici și C. Daicoviciu pentru valea Dunării cu cele 40 de orașe de la Singidunum la Marea Neagră. Dacă premisa noastră e justă, localizînd fenomenul romanității pe totalitatea vetrelor locuite de poporul unificat dacic (din toate seminţiile traco-daco-geto-moeso-ilirice) cu multe sute de ani înainte de romani, atunci toți acești savanți stau pe o poziție justă, susținînd cîte o parte din adevărul istoric general bine întemeiat. Fuziunea multiseculară, aproape milenară a seminţiilor enumerate într-un popor compact sub denumirea generică de *popor dac*, a împlinit condiția primordială de difuzare a romanizării rapide concomitent aproape pe întreaga suprafață geografică stăpînită de comunitatea etnică dacă.

Și cum o astfel de sinteză are proprietatea valorii unei reguli, unei formulări ample, unei „legi" sociale, sîntem îndreptățiți să acceptăm lapidara formulare a lui Sextil Pușcariu în sensul căreia „omogenitatea socială determină omogenitatea lingvistică" (*La Transylvanie* II, 1938).

Această stabilire de indiscutabil fapt social conține în ea potențialități de cea mai mare valoare pentru vaste construcții viitoare. Pe o temelie fermă îți poți permite construcții de controlată valabilitate, înzestrate cu o armătură atît de solidă, încît înfruntă veacuri. Ne luăm voie să formulăm cîteva anticipații. Întîi de toate *teritoriile trace* — ca să folosim o *noțiune generală* veche pentru toate seminţiile aparținătoare întinsului conglomerat daco-geto-moeso-iliro-macedonic — erau atît de consolidate într-o singură comunitate conștientă de unitatea și identitatea intereselor și aspirațiunilor, încît existența și ființa lor au rezistat năprasnicului potop de migrațiuni abătute din est, nord și vest, deodată cu dezarticularea imperiului ro-

man. Într-un moment dat, primii năvălitori, longobarzii, goții și vandalii izbesc pe gepizi, care între 454 și 566 își numesc „imperiul" lor *Gepidia* ; locul Gepidiei îl iau, în 566, „avarii cei tari ca fierul și iuți ca oțelul", care întemeiază imperiul *Avaria* sub Attila. Carol cel Mare zdrobește pe avari în 796. Bulgarii își fac apariția în 689, iar ungurii în 860. Năvălesc apoi pecenegii, cumanii, tătarii. Iureșul năprasnic al primilor năvălitori da lovitura de grație imperiului roman, pe ruinele căruia se instalează repede imperiul bizantin, deodată cu împărații Constantin cel Mare și Justinian, capabil de o vitalitate de peste o mie de ani în toată Europa centrală și mai ales răsăriteană. Constantinopolul e metropolă mondială. În apus se ridică alte două puteri universale : imperiul german deodată cu victoriile lui Carol cel Mare, și imperiul spiritual al papalității care depășește însă „spiritul pur", administrează provincii și dispune de oști ca oricare monarhie. Civilizația bizantină face din Constantinopol cea mai dominantă și strălucitoare metropolă a lumii un mileniu întreg, pînă ce turcii au împresurat-o și cotropit-o definitiv în 1453. Constantin cel Mare și Justinian au canalizat înspre ei uriașa forță elementară a creștinismului proclamîndu-l religie de stat și pornind sub flamurile acesteia toate ofensivele politice și sociale pînă peste Dunăre și pînă în Sarmația sclavilor. Împărații bizantini creștinează pe slavi, pe bulgari și chiar pe unguri ; Geza, tatăl lui Ștefan cel Sfînt, primește la Constantinopol religia creștină și se înrudește cu familia monarhului ; fiul său însă ia de soție o prințesă germană și trece la catolicism ; Ungaria va fi toate secolele următoare înfeudată germanismului și catolicismului, sub tutela cărora a urmărit obiective de-a curmezișul etnogenezei neoromanice răsăritene.

A doua formulare sintetică de importanță este următoarea : prin romanizare lentă, dar tot mai fermă începută cam cu trei secole înaintea erei noastre și prin romanizarea în ritm accelerat a dacilor (de aci înainte vom utiliza numirea generică de *daci* pentru toate ramurile traco-geto-moeso-ilirice) deodată cu transformarea Daciei în provincie romană, se ivesc mugurii etnogenezei poporului român și formării limbii noastre din dialectul latin-popular. Problema a fost dezbătută științific sub toate laturile.

Încă din veacul al II-lea al erei noastre au putut fi surprinse primele semne ale naşterii poporului român şi limbii noastre proprii, cum dovedesc tablele cerate de la Roşia Montană. Procesul de dezvoltare şi maturizare a etnogenezei a continuat crescînd timp de 600-800 de ani, comunităţile balcano-dunărene şi carpatice întreţinînd necontenite şi vii comunicaţii, în dispreţul abaterii pe teritoriile lor a atîtor populaţii migratoare, în trecerea lor spre apus ori spre miazăzi. Filologul Sextil Puşcariu a pus cel mai precis diagnostic, explicînd omogenitatea perfectă socială a românilor şi omogenitatea lingvistă determinată de ea prin traiul comun intens, prin vitalitatea miraculoasă a latinilor în orient, ca şi prin facultatea de adaptare cu totul specifică a populaţiunilor autohtone carpatice care au format poporul român. Numai convieţuirea multor sute de ani a aceluiaşi popor la sud şi nord de Dunăre a generat acea puternică omogenitate socială şi lingvistică, fiind vorba de un popor de agricultori şi păstori pentru care Dunărea nu era un obstacol, ci o legătură permanentă şi necesară. O populaţie stabilă pe imensul teritoriu dacic. Poporul român are în lexicul său cuvinte dinainte de latinizare, din lexicul daco-trac, cum sînt : brînză, căciulă, stînă, strungă, urdă, zer. Cea mai mare parte a termenilor privind agricultura sînt de origine latină. Termenii creştini de caracter rural primitiv sînt moşteniţi prin romanizare : biserică, cruce, dumnezeu, botez, înger, paşte, păresimi, sat ; termeni diverşi privind biserica avem prin slavă : chilie, celulă, candelă, raclă, rasă ; limba romană din orient s-a conservat numai vorbită de elementul rustic agricol.

Avem și fațete inverse : zone de extensiune a lexicului român la alte popoare, de pildă la slavi : măciucă, secure, fuștei, furcă, valască, cătușe. Influența slavă n-a atins structura interioară a limbii române. Fonetica și morfologia sînt formate cu caracter românesc, limba noastră fiind limbă rurală înainte de convertirea slavilor la creștinism. Prin limba oficială slavonă a bisericii și administrației am suferit infiltrații în lexic și sintaxă. Cel mai mare număr de elemente latine, dispărute aiurea, le avem în Transilvania — mai ales în Banat — ca : nea, păcurar, june, pedestru ; tot aci avem cele mai vechi așezări romane : orașe, fortărețe, sate, cîmpuri, conservînd cuvinte latine cu vechiul sens. Inovațiile lingvistice s-au propagat de la o regiune la alta. „Trăsăturile cele mai caracteristice ale limbii române — toate cele patru dialecte cu aceeași structură gramaticală —, inovațiile esențiale, care o disting de toate celelalte limbi romanice, se întîlnesc în toate patru dialectele. Ele cuprind întregul material lingvistic de origine latină — și *numai* ele. Deci, trebuie să admitem că ramurile azi izolate ale românilor în perioada formării lor comunicau unele cu altele, pentru că inovațiile lingvistice s-au putut propaga de la o regiune la alta" — conchide Sextil Pușcariu (*La Transylvanie*, II, 1938, p. 55). Fără rădăcini străvechi în solul natal, fără lunga perioadă de secole a constituirii poporului dac unitar, apoi fără perioada istorică următoare iarăși de sute de ani de romanizare exact pe aceleași întinderi geografice n-ar fi fost posibilă nici formarea poporului și a limbii române în tipare atît de statornice, unitare și desăvîrșite, izbăvindu-se eroic de vicisitudinile

și calamitățile violentelor migrațiuni prin adăposturi sigure în Carpații deveniți leagănul milenar pentru majoritatea poporului. Părți etnice, sub sila împrejurărilor, s-au despărțit în grupe mai mici și căutîndu-și alte plaiuri sub forța tasărilor irezistibile ale slavilor, ungurilor, cumanilor, pecenegilor și tătarilor pînă spre Adriatică și Egee, iar în nord pînă în Moravia, ocupația acestora de bază fiind păstoritul ; filologul N. Drăgan a putut identifica drumurile pastorale pe bază toponimică și onomastică pînă dincolo de Dunăre spre Carintia austriacă. Ioan Maiorescu, Sextil Pușcariu și alți istorici au studiat dialectul istro-român. Dora d'Istria, Vîlsan, Giuglea, Capidan, Papahagi, Silviu Dragomir și atîți alți oameni de litere, geografi și filologi au scris volume însemnate asupra macedo-românilor și celorlalte ramuri risipite din Macedonia, Timoc, Bulgaria, Grecia, Pind, Tesalia și Albania. Drama dislocării periferiilor din secolul al VII-lea poate fi privită ca încheiată în jurul anului o mie în era noastră, în linii mari.

De hotărîtoare importanță sînt notele comune ale celor patru dialecte. „În epoca de formare a limbii române strămoșii noștri nu erau încă despărțiți ; între cei ce vorbeau românește exista o comunitate geografică", străinii ne numeau valahi în Pind, la Dunăre sau în Carpații nordici — iată diagnosticul științific al savantului filolog Sextil Pușcariu *(Limba română,* ed. Fundații, pp. 233-244). Asupra slavismelor Sextil Pușcariu mai notează că ele sînt împrumuturi nu prin contact direct, ci prin biserică și cancelarie, deci e o influență în direcție verticală a unei clase dominante asupra altui neam (p. 295). Vechile numiri românești Ursu, Cerbu, Lupu, Crăciun înlocuite cu Dan, Stan, Dragomir, Vlaicu ; boierimea a imitat pe slavi, apoi slavonismele au pătruns în popor. Din tulpinile românești : Negrești, Sărățeni-Sărata, au derivat toponimicile slave Cerna, Cernat, Cernica, Dolhasca, Slatina, Slănic, Topliță. Cuvinte românești împrumutate de slavi : văcar, urmă, erete, fruntaș, pieptar, putere, scop, seamăn, urît ; iar

de sași : baciu, berbece, burduf, ciurdă, gălbează, plai, stînă, oaie, stearpă, tîrlă, zară, babă, călugăr, nevoie, spaimă, țuică, zestre, pumn ș.a. (pp. 275 și 299-300). Masele băștinașe trace prezente din mileniul II î.e.n. în aceste părți de lume și contopite într-un popor cu pregnante trăsături unitare au favorizat întinderea romanizării pe aceeași arie străveche, pregătind mediul social potrivit pentru zămislirea poporului român la începutul primului mileniu al erei noastre, — dublul proces al asimilării și al influenței petrecîndu-se pe scară întinsă în relații cu vecinii ori cu infiltrațiile interioare de alogeni.

6. VOIEVODATUL LIBER MARAMUREŞ OFERĂ CONDIŢIILE PRIMARE ALE CELEI DINTÎI SCRIERI ROMÂNE

A treia chestiune fundamentală, chemată să răspundă unei filiaţiuni întregi de întrebări colaterale, este fără îndoială aceea a originii şi dezvoltării voievodatului în ţările române. Este voievodatul o instituţiune adoptată de la slavi ? Este introdus prin imitaţie, după exemplul altor popoare vecine ? S-a putut ivi în mod separat şi concomitent pe teritorii mai întinse ca o excrescenţă a unui anume moment istoric, de pildă după pulverizarea unor dominaţii trecătoare de năvălitori de tipul imperiilor ostrogote, longobarde şi al acelora consemnate sub denumirile de Gepidia şi Avaria ? Voievodatele se restrîngeau la teritorii mărunte, reduse uneori la cîte o vale mărginită de munţi strategici. Sînt ţărişoare, corespunzînd unor măsuri improvizate de apărare împotriva cotropitorilor înarmaţi pînă în dinţi şi dispuşi să treacă ţinuturi întregi prin foc şi sabie, cel puţin pînă ce nevoile de aprovizionare îi sileau la tranzacţii cu autohtonii înspăimîntaţi. Slavistul Ion Bogdan, una dintre autorităţile consacrate ale ştiinţei istorice, şi-a putut permite ipoteza plauzibilă că „voievodatul s-a putut naşte la români, ca şi instituţiile analoge de la alte popoare, în mod cu totul independent de influenţele străine". Şi datează originea voievodatului în secolul al VI-lea, deci cu 300 ani înainte de venirea ungurilor, care s-au ciocnit cu voievodate române bine închegate, dar desfăşurate pe ţărişoare limitate cum erau cele trei ale lui Menumorut, Gelu şi Glad în Maramureş, Crişana, Ardeal, Banat. Ţărişoare paşnice de plugari greu de mobilizat şi înarmat pentru a opune rezistenţă oştilor oarecum profesionale ale năvălitorilor. Şi mai precizează slavistul Bogdan încă o latură specifică : *numai românii au ridicat voievodatul la suprema lor autoritate de stat.* Bulgarii erau conduşi de cani, cneji şi ţari ; sîrbii de

jupani, cneji, crai, bani și despoți ; rușii de cneji, mari cneji și țari ; polonii de cneji, apoi de regi, ca și ungurii. De aceea, voievodatul român în principatele libere supraviețuiește pînă la prințul Cuza în mijlocul secolului al XIX-lea. Titlul mai dăinuiește o perioadă sub forma prescurtată de *vodă în loc de rege*. Puzderia de voievodate din Transilvania trec prin crize tragice timp de zece secole, adică pînă în secolul 17, cînd dispar definitiv prin legislațiile administrative ale comitatelor și plășilor statului ungur[1]. Sute de ani voievodatele și cnezatele române transilvane dispun de autonomiile lor provinciale și se conduc după legi proprii (jus olachalis), însă Ungaria subalternizată și tutelată deopotrivă de forța germanismului și forța papalității și-a extins treptat influența spre răsărit, aliindu-și voievodatele române în luptele contra tătarilor și turcilor. Voievozii și cnejii au fost declarați o perioadă ca „hospitalieri" ai regelui ungar cu drepturi la jumătatea veniturilor cuvenite lui, însă mai tîrziu au fost „supuși jurisdicției castelanilor și comiților regești". Voievodatele de cea mai puternică vitalitate au fost cele din Maramureș, Hațeg, Făgăraș, Muscel și Argeș.

Sub Bela IV sînt pomeniți doi voievozi : Litovoi în Hațeg și Severin, și Seneslav în Făgăraș, Muscel și Argeș ; ei dețineau drepturi de „hospitalieres", oaspeți ai regelui ungar putînd încasa jumătate din drepturile cuvenite regelui, însă țara lui Litovoi e neatîrnată de „oaspeți", „rămîne adică românilor", dar numită chiar cnezat. În secolul al XIII-lea cnejii români administrează pămînturile în numele regilor, în schimbul veniturilor împărțite cu monarhul. În secolele al XIV-lea și al XV-lea, cnejii sînt foarte puternici și stăpîni pe întinse proprietăți, cu drept de nobilitate deplină". În secolul al XV-lea, dar mai ales în secolul al XVI-lea, ei se asimilează cu nobilimea maghiară și nu mai reprezintă populația română față de rege. Se leapădă de religia națională și devin catolici. Voievozii din sudul Carpaților sînt constrînși puțină vreme să fie vasali țarilor bulgari (1225—27), apoi regilor unguri (1272—78). Însă ei izbutesc să se scuture de tu-

[1] Ioan Bogdan : *Originea voievodatelor la români* : Tip. Göbl, 1902.

tela străină, își cuceresc independența și se proclamă mari voievozi ai românilor din Țara Românească, împotriva lui Ladislau IV. În actele patriarhiei din Constantinopol titlul lui Alexandru Basarab este „mare voevod și domn al întregii Ungrovlahii", ca și titlul lui Vladislav Basarab, din 1365.

Slavistul Ion Bogdan notează că „cei mai însemnați voievozi ai românilor din Ungaria au fost însă cei din Maramureș" (p. 10). În 1343, voievodul Bogdan e „infideles" regelui, moșiile i se hotărnicesc cu ale fratelui său Iuga, e vorba despre Bogdan cel Mare care sfidează pe regele Ungariei, se scoală contra lui și ocupă pentru sine, în 1359—1360, Moldova cu depline veleități de independență. Voievozii Baliță și Dragu apar în documentele anilor 1365—1405 în dubla ipostază : a) ca *voievozi* — conducători ai românilor și b) deținînd funcția de *comiți* — funcționari ai regelui și nobili ai regatului cu atribuții de a aduna quinquagesima și armată, a beneficia de uzufructul moșiilor, răsplătiți fiind pentru servicii cu dreptul de deplină proprietate și nobilitate, fiind pe deasupra scutiți de dări. Regii unguri întreprind expediții între 1324—1353 contra tătarilor cu sprijinul voievozilor maramureșeni români, pînă la Siret. Probabil au fost grupate cnezatele într-o confederație sub o singură domnie (p. 16).

În volumul *Cronicele slavo-române*, publicate de Academia R.S.R. în 1959, se face mențiunea, după însemnări lapidare din vremea lui Ștefan cel Mare, că . . . „în 1359 a venit Dragoș Vodă din Țara Ungurească, din Maramureș după un bour ; a domnit doi ani, apoi Sas, Lasco, Bogdan — 6 ani, Petru Voievod, Roman Voievod, Ștefan Voievod (7 ani), Iuga Voievod — 2 ani, — toți de viță maramureșeană..." Dar să ne întoarcem la stările de acasă. Voievozii Baliță și Dragu sînt în 1368 comiți (guvernatori) ai Maramureșului, ai Ugocei și Sătmarului. Ei au refăcut din zid vechea ctitorie din Peri a familiei lor, înzestrînd-o cu trei sate, o moară cu două roți, o cîrciumă și tot atîtea venituri pentru un episcop în perspectivă după 182 iugăre de pămînt arabil, 3 573 iugăre fîneață, pășune și pădure. În 1385, Maramureșul e transformat în comitat, cu comite, vicecomite, pretor și congregație toți titulari, funcțiile lor fiind deținute numai de nobili români, iar comi-

tele suprem păstrînd și titlul de voievod. Dar se pare că la orizont se îngrămădeau norii grei ai presiunilor care tindeau să slăbească ori chiar să nimicească religia populară ortodoxă. Căci în 1391 voievodul Dragu pleacă la Constantinopol cu o cerere iscălită și de fratele său Baliță către patriarhia ortodoxă ca să ridice mănăstirea din Peri la treapta de *stavropighie patriarhală* — ceea ce s-a și încuviințat, ieromonahul Pahomie fiind numit *exarh* peste Maramureș, Ugocea, Bărcău, Arva, Sălaj, Almaș, Ciceu, Unguraș și Valea Bistriței. Totodată ieromonahul Simion e numit la Halici în Rusia mică exarh în locul vacant de mitropolit. Dragu și Baliță sînt împuterniciți să aleagă alți cîrmuitori în locul celor doi peste acele ținuturi după moartea lor, deci se instituie, în persoana celor doi voievozi, un fel de patronat patriarhicesc. Între Dragoși și Bogdănești se stîrnesc rivalități. La numai 3 km de Cuhea lui Bogdan cel Mare se construiește mănăstirea din Ieud. Iar cnejii Bîrsan fondează mănăstirea din Bîrsana în 1390. Cronica mai înregistrează întîmplarea că Dragu moare în 1400, iar Baliță sare într-ajutorul lui Alexandru cel Bun cu arme contra regelui ungar Sigismund. Într-un act slavon din 1404, șase nobili din Săpînța și Bedeu adeveresc că sub Baliță voievod și Dragu meșterii au zidit mănăstirea din Peri. Nu îngrămădim cu alt lux de amănunte expunerea, ci ne oprim la concluzia că sute de ani voievozii și cnejii maramureșeni au fost stăpînii necontestați și administratorii provinciei autonome Maramureș și că pentru a bara prozelitismul religios străin au întărit ortodoxismul, dotîndu-l cu mijloace pe care le putea oferi suprema autoritare a patriarhiei din Constantinopol în acea vreme. Deci *în Maramureș se înfruntau papalitatea din Roma și patriarhul din Bizanț. Sub scutul voievodatului maramureșan sînt posibile cele dintîi încercări de a scrie în limba română.* Manuscrisele rotacizante din chiliile mănăstirilor întreținute de nobilimea română cunosc o populară răspîndire în toată Transilvania și în toată Moldova. *Sînt primele texte* care vor fi prelucrate, refăcute și tipărite în tipografia lui Coresi din Brașov și în cele trei tipografii din Bălgrad, punîndu-se bazele limbii literare române de mai tîrziu.

7. CRIZA CRUCIALĂ ÎN JURUL ANULUI 1500

A patra chestiune ce se cere ridicată, pentru că este de natură să lumineze întinse cîmpuri istorice de vedere pe durată de secole, este următoarea : Ţinuturile din incinta arcului carpatic cu periferiile lor maramureşene, bihorene, crişane şi bănăţene şi-au pierdut autonomiile lor tradiţionale cu instituţiile lor juridice speciale. Regalitatea şi administraţiile de stat maghiaro-germane le-au luat locul în mod succesiv, instaurînd regimul feudal cu domni de pămînt, care au deposedat ţărănimea liberă şi au redus-o la starea de iobăgie. Clasa conducătoare a voievodatelor şi cnezatelor, acea nobilime română ieşită din păturile populare, s-a văzut la o răscruce : *ori se asimilează* şi încadrează în clasa conducătoare nouă a statului şi se deznaţionalizează, aşa cum au procedat Corvinii, *ori se întoarce* în rîndurile poporului de jos împărtăşindu-i soarta. În Maramureş, Haţeg şi Făgăraş numeroşi ţărani au deţinut diplome de nobili din străvechi vremuri. Feudalitatea grofilor de pămînt şi deţinătorilor puterii de stat, pe de o parte şi feudalitatea ecleziastică de alta au pus monopol asupra tuturor izvoarelor puterii şi mijloacelor economice, straturile populare nemaiavînd cuvînt în treburile publice şi fiind stoarse şi reduse la sapă de lemn. Astfel înăbuşite, masele muncitoare ale ogoarelor nu mai aveau decît un singur mijloc de luptă : răscoalele, răzvrătirile sîngeroase. Transilvania a fost frămîntată timp de 600 de ani de acele înspăimîntătoare *tumultus rusticorum*. Dreptatea lor a triumfat. Însă poporul a fost ţintuit în starea de inferioritate de paria, jefuit de drepturile elementare cetăţeneşti.

Scriitorul Slavici reproşa cu tărie regimului ungar obstacolul creării unei intelectualităţi române. În ţările române Muntenia şi Moldova, forţele politice şi sociale au

crescut în așa măsură, încît emancîparea de sub suzeranitatea polonă, ungară, țaristă și otomană s-a manifestat în mod elementar. Voievozii s-au bătut vitejește deopotrivă cu Carol Robert, ca și cu padișahul, cu polonii ca și cu tătarii. „Capitulațiile", tratatele cu turcii, dacă prevedeau un tribut anual, garantau autonomia de stat și obligau chiar pe turci să se bată contra vecinilor, care amenințau frontierele celor două principate „libere". Împotriva separatismului oficial de stat, între Transilvania și Principatele libere române au dăinuit puternice și permanente legături de masă, trecătorile carpatice atît de numeroase au fost străbătute nu numai de cîrduri de oi și animale, ci și de schimburi de produse și întrajutorări politice, de refugieri și descălecări în vremuri de urgie. Masele populare în expansiunea lor economică n-au cunoscut granițe. Intrepătrunderile au fost fructoase de o parte și de alta. Carpații au fost „șira spinării" unității naționale. Voievozii munteni și moldoveni săreau de atîtea ori în sprijinul coreligionarilor transilvani chiar în perioada calvinizării sub Rákóczy I, cînd bisericile române ardelene erau subordonate arbitrar „superintendentului calvin", interzicîndu-se ascultarea și sfințirea preoților de către mitropoliți ortodocși munteni și moldoveni. Tirania unor astfel de împrejurări a fost răpusă, iar comunitatea etnică, geografică, spirituală și lingvistică a ieșit biruitoare. Populațiile majoritare române de pe ambele versante carpatice și-au valorificat dreptul de a-și crea un stat suveran propriu, zdrobind separatismele artificiale ale veacurilor întunecate. Și n-am spus tot ce este esențial și valabil peste veacuri : deodată cu zdrobirea oștilor regale la Mohacs în 1526 și instalarea pașalîcului turcesc la Budapesta, Transilvania a devenit principat autonom sub suzeranitatea turcească. Principii transilvani, după 1526, ajunseseră sub influența Porții de sub care nu se puteau descătușa decît în colaborare cu principii munteni și moldoveni. Cîțiva principi luterani și calvini, ca Acațiu Barcsai, Gavril Bethlen și Rákóczy s-au străduit să introducă limba română, limba vie a poporului în biserică și să tipărească o seamă de cărți în limba națională, cu scopuri de convertire, în fond,

indirect, cu repercusiuni binefăcătoare în cultura poporului român.

Expansiunea otomană în Peninsula Balcanică a mai provocat migrații ale păturilor înstărite macedo-române în nordul Dunării. Familii ca Șaguna, Mocioni, Sina, Gojdu, au întemeiat așezăminte religioase și culturale care au putut crea o intelectualitate română foarte atașată Vienei și foarte categorică în lupta de emancipare de sub uzurpația deznaționalizatoare a clasei dominante și a catolicismului. Consilieri aulici ca Ion Molnar Piuariu de Sad, Iosif Meheș-Stuparu din Mănăștirul Clujului sînt printre autorii celui dintîi memoriu politic cuprinzător al aspirațiilor populare române : *Supplex libellus Valachorum*, la 6 ani după executarea pe roată a lui Horia și celorlalți revoluționari, în Bălgrad. Încercările împăraților vienezi catolici de la 1 700 încoace de a extermina religia populară a ortodoxismului au putut rupe o parte a protopopilor de biserica greco-orientală bizantină — în disprețul revoltelor maselor, însă „unirea" a produs și ea surprinzătorul efect al deșteptării naționale și al bătăliilor ideologice și filozofice contra sistemului de apăsare silnică : mitropolitul de Blaj, Inochentie Micu deschide seria iluștrilor luptători și scriitori care apărau romanitatea și continuitatea românilor în Dacia : G. Șincai, Samuil Micu, Petru Maior — ca să nu amintim decît pe cei „uniți" cu Roma. Deci, și în acest domeniu, prin ricoșeu, rezultatele s-au soldat în favoarea oprimaților. Iată cum împrejurările n-au putut fi forțate prin nici o dezlănțuire a forțelor administrative și spirituale împotriva unui popor ferm stabilit cu rădăcini milenare în solul carpatic.

8. MONOPOL CULTURAL STRIVITOR

E dificil a întreprinde în cîteva propoziţiuni o critică adecvată, realistă şi complexă asupra stărilor social-culturale de extremă mobilitate, intervenite de la jumătatea secolului al XV-lea şi prelungite timp de multe secole. E perioada servajului medieval, cînd monarhul absolutist expropria masele şi distribuia pămînturile după bunul plac favoriţilor săi, grofilor feudali, iar dietele clasei guvernante codificau cele mai drastice legiuiri cunoscute sub denumirea „Tripartitului" şi „Constituţiunilor aprobate", care puneau în afara legii naţiunea română, cu toate că era populaţia cea mai compactă, mai veche şi numeroasă a Transilvaniei. Fără instituţiuni autonome, fără şcoală, fără învăţătură, fără acces în funcţii, naţiunea română era ca şi decapitată, despoiată de toate bunurile progresului şi civilizaţiei. Energiile populare comprimate au explodat în seria tumulturilor, răscoalelor, răzmeriţelor în acest imens spaţiu pînă la revoluţia salvatoare din 1848.

Monopolul şcolarizării şi culturalizării îl deţineau în mod absolut „naţiunile de stat" şi „religiile recepte", oficiale, catolicismul, luteranismul, calvinismul şi unitarismul cu şcolile lor confesionale de pe lîngă biserici. Pentru a sfărîma şi absorbi densitatea „schizmaticilor" cu populaţia majoritară, regalitatea, grofii de pămînt şi bisericile „recunoscute" au început tipărirea primelor cărţi în limba română cu conţinut prozelitist : catehismul de la Sibiu, cărţile lui Coresi din Braşov, *Palia de la Orăştie*, *Vechiul Testament* în Bălgrad şi alte cărţi de uz liturgic în aceste oraşe şi în Sebeş. Dominaţia calvinismului dură 200 de ani.

Curentul iluminist european determină curtea habsburgică de la Viena să introducă obligatoriu școală în fiecare comună mai mare, însă în limba oficială a curții, adică în cea germană. Cu extremă timiditate a fost tolerată învățătura în slavonește întîi, apoi treptat în românește în centrele amintite și cele de sub jurisdicția mitropoliei de Blaj. Firește restrînsă la cercul clericilor și dascălilor la început și în minimă proporție pentru tineretul laic. Cea mai veche școală a putut să ia ființă pe lîngă biserica Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului, ctitorită de voievozi ca Neagoe Basarab și Aron Vodă.

Rîvna de școală timp de 4—5 secole fusese înăbușită. Și numai un grup restrîns de răzbătători, mai ales clerici și dascăli confesionali răzbiră la școli superioare străine deodată cu unirea unei părți a bisericii cu Roma catolică în 1690 și cu atîrnarea Transilvaniei, ca provincie cu constituție proprie de împărat și curtea aulică vieneză. Abia în vremea proclamării absolutismului, în cearta cu magnații Budapestei, împăratul din Viena decretă patentele de reformă agrară și emise edictele înființării mitropoliei ortodoxe și Asociației culturale din Sibiu. E perioada lui Avram Iancu, a prefecților români în toate județele majoritare, a respirației mai largi, în curînd însă sufocată prin tranzacția dualistă din 1867, cînd împăratul sacrifică Budapestei Transilvania din cauza războaielor pierdute în Italia și Germania.

De pe urma erei absolutiste, 1848—1867, Sibiul și Blajul s-au ales cu autonomii școlare. Constituția bisericească denumită *Statutul organic*, opera lui Șaguna, permise crearea unui lot primar de 3 000 școli populare confesionale în Ardeal și Banat cu limba de predare română. Drumul spre cultură era deschis. Însă o pătură corespunzătoare de intelectuali, o culturalizare a maselor, necesită viață liberă de stat, organizare autonomă, creare de instituții în ritm accelerat conform exigențelor sporite.

Iar legiuirile de clasă au continuat în mod tot mai pronunțat după 1867, ele culminînd în epoca 1879—1918.

Dar în ciuda tuturor forțelor represive coalizate timp de sute de ani împotriva școlii, învățăturii, culturalizării și dezvoltării politico-economice, personalitatea națiunii române a fost capabilă să reziste eroic grație omogenității aspirațiilor în spațiul său vital demografic-geografic. Personalitatea națiunii dispunea de complexul atributiilor și însușirilor ce o distingeau și diferențiau de alte popoare, într-o măsură atît de pregnantă, încît nu s-a lăsat măcinată, ci a înfruntat curajos grelele încercări, formulîndu-și neîncetat revendicările și luptînd pentru o viață neatîrnată de stat. Un suport nezdruncinat i-a fost transhumanța, cum am demonstrat.

Cu atît mai mult a crescut meritul eforturilor de a suplini golurile prin cultură autodidactică. Firește în proporții modeste. Scriitori de seamă ca Ioan Slavici și Emil Isac au pus problema chiar în presa străină, cea mai grea învinuire adusă regimurilor opresoare fiind împiedicarea creării unei intelectualități române în Austro-Ungaria. Din această cauză numeroși dascăli, oameni de carte și cultură, scriitori transilvani se văzuseră nevoiți să se refugieze la școlile medii și universitățile din București și Iași. În acest scop, luptătorul Al. Papiu Ilarianu a pus bazele societății *Transilvania*[1] cu menirea de a da burse, a ajuta și promova tineretul să se instruiască în țara liberă și la universitățile occidentului: „după terminarea studiilor să continue a servi românismul în partea locului".

Despre rîvna autodidacților și marea utilitate a fundațiilor și burselor am trecut în revistă o seamă de exemple, spre a arăta mijloacele de rezistență în răstimpurile impilărilor amintite.

---

[1] Actele societății *Transilvania* pentru „ajutoriulu studenților români din Transilvania și părțile ei". București imprimeria statului, 1867.

9. FOCARELE CULTURALE PERI, BRAȘOV, SIBIU, BĂLGRAD, SEBEȘ, ORĂȘTIE

Emisarii papei din 1444 Fabian, Iacob de Marica și Dionisie Ujlaki se sforțau să îndiguiască și să combată husitismul cu toate mijloacele mobilizate din plin. La sfîrșitul domniei lui Alexandru cel Bun, un predicator husit activa în Moldova ajutat de catolicul Constantin. Prigoniți de Sigismund, mulți unguri „eretici" se refugiau în Moldova pe Trotuș, unde traduceau în limba vulgară maghiară o parte din Scriptură : Evanghelia ce se copia pînă în Ciubărciu lîngă Cetatea Albă.

Preoți români și călugări tălmăciră Psaltirea, Evanghelia, Faptele apostolilor — cărți foarte agreate de popor, copiile lor fiind executate pe la mănăstiri cum era cea din Peri ori pe la cele din Moldova, o copie fiind descoperită la Voroneț. Acele manuscrise abia după un veac și jumătate ajunseră în mîinile lui Coresi la Brașov pentru tipar, desigur revizuite ca stil de intelectualitatea română brașoveană care dispune deja de o tradiție în școala de lîngă biserică și în sarcinile date de magistrat de a scrie și coresponda în limba română și slavonă : *un veritabil focar cultural de aproape 200 de ani șlefuia stilul, întemeia o limbă literară română și stătea la îndemîna lui Coresi.* Iorga preciza : acele manuscrise maramureșene „abia după un veac tipărite de Coresi" și „fenomenele din Hațeg, Banat și Făgăraș nu sînt fără legătură" cu „legea curată husită". Luteranismul e înarticulat de dietă numai în 1557 ; calvinismul în 1564, iar unitarismul în 1571. „Fugar de la noi, diaconul Coresi culegea de pe la preoții din Ardeal manuscrise husite vechi" și cu Mihai a popii Dobre „a mai dres pe ici pe colo stilul" — „deși adesea mai mult a stricat decît l-a dres, fiindcă n-avea nici o idee de un stil general românesc". Dieta

din 1569 întărea hotărîrile de convertire a românilor din sate, iar Ioan Sigismund de Zápolya numai superintendent calvin al bisericilor românești „din această țară a noastră a Ardealului" după Gheorghe din Sîngiorz, pe nobilul Pavel de Turda, „popu, episcopu românilor". Limba sîrbească — suna ordinul — să fie înlocuită cu „limba cea adevărată românească spre folosul obștii".

În Maramureș, limba română avea caracter oficial. În 1578 se redactează în românește protocolul granitei către Moldova. Episcopul moldovean Eftimie obținu de la Stefan Báthory dreptul de a funcționa „în ținutul cetăților noastre" și era recomandat diregătorilor din Maramureș în 1574[1]. Șpanul Gașpar Corniș, român de origine, concepea acte în românește pe la 1582.

Pentru a se sublinia o dată mai mult importanța istorică a mănăstirii din Peri, reținem încă relația lui Iorga despre izgonirea ruteanului Petronil din Muncaci de către Mihai Viteazul și aducerea ca episcop a arhimandritului Serghie, un învățat călugăr din Tismana, dîndu-i-se în seamă tot Maramureșul împreună cu mănăstirea din Peri. În anul 1607, orașul Hust restituie lui Serghie mănăstirea din Peri la intervenția lui Simion domnul Moldovei pe lîngă Sigismund Rakóczy (p. 225). Sub raport ierarhic religia ortodoxă maramureșeană atîrna o vreme de Kiev.

În legătură cu husitismul, Iorga scrie că în 1560 Coresi cu ucenicul său diacul Tudor începea tipărirea unei evangheli românești „după un vechi manuscris husit" (p. 172) „fără nici o schimbare, păstrîndu-se notele și tipicurile slavone care se aflau în el", „litere cu podoabe imitate după Evangheliile lui Neagoe Vodă" (p. 212). În 1565 biserica și școala din Brașov sînt vizitate de cel dintîi episcop calvinesc, Gheorghe de Sîngiorz, fost episcop ortodox de Vad ; un sobor convocat de el în Teiuș în 1567 redactă în limba română hotărîrea de a se sluji românește în biserici și împărți eparhia în protopopiate. În 1569, „piscupul pentru limba română" Pavel de Turdaș luă în primire casa fostului vlădică Sava din Lan-

[1] N. Iorga : *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, vol. I, 1915, p. 177.

crăm, cedată superintendentului în 1574. Deci el era fără reşedinţă statornică. În soboarele convocate în Aiud şi Cluj (1570) se impuse preoţilor — cu preţul foarte redus, de un florin *Psaltirea* lui Coresi — „reproducerea unui vechi manuscris husit". Din 1577, Coresi tipăreşte pe socoteala sa cărţi asemenea cu unele manuscrise din veacurile XV şi XVI care dau alături textul slavon şi traducerea românească ce e şi „o întreprindere de negoţ", ca şi a doua evanghelie slavo-română al cărei editor e maghiarul Lorinţ cel care obţinu de la principele „Batăr Cristof" un privilegiu pe 30 de ani de a tipări Evanghelia de la Bălgrad „cu cruţare pentru vechea lege românească şi cărţile ei sîrbeşti". Vlădica ortodox plecat din Prislop şi sfinţit ca mitropolit cu numele „Ghenadie" de mitropolitul Serafim al Munteniei, care Ghenadie „iaste spre totul despusulu Măriei lui Batăru Crişţovu în Ardeal şi Oradea", deci al „Comitatelor exterioare", dădu în 1578 lui Coresi un zbornic slavonesc al sărbătorilor, reeditat după Bojidar, sîrb din Veneţia. Judele Hirschel ceru mitropolitului Serafim /manuscrisul slavon al „Evangheliei cu învăţătură" şi-l dădu popii Mihai (fiul lui Dobre), care învăţase la Ipec ; revenit în Braşov, Coresi începu în 1580 tipărirea ei care este „*unul dintre cele mai însemnate monumente ale limbii şi bisericii române*".

Dacă în Braşov Coresi se văzu nevoit să ţină seama de unele canoane de credinţă ortodoxă strecurate în cărţile cu tendinţă prozelită luterană pentru a nu răni simţămintele populaţiei ataşate de vechi tradiţii, nu tot astfel procedă fiul său, diaconul Ştefan Coresi, tot tipograf de meserie, care împreună cu diaconul Marian au lucrat de zor la zetuirea şi tipărirea *Paliei* în Orăştie, după unii, după originalele slavone, greceşti şi ebraice („făcute bine", după Iorga), însă după savantul filolog Iosif Popovici era o traducere în româneşte a vechiului Testament apărut în limba maghiară de Heltai Gaşpar (în 1551) în Cluj. Traducătorii sînt un mănunchi de învăţaţi din comitatele Hunedoarei şi Severinului. „Varmeghea" Hunedoarei şi oraşele Lugoj şi Caransebeş treceră la calvinism şi se supuseră ordinelor Báthoreştilor şi ale lui Acaţiu Barcsai de a se tălmăci cărţile

sfinte în limba poporului român. Cheltuiala traducerii a fost suportată de Francisc Geszty, viitor superintendent în Moldova. Au apărut Facerea şi Exodul; erau gata de tipar şi celelalte Scripturi găsite în părţile Oradiei de scriitorul Vasile Mangra. *Palia* apare în 1582, traducătorii fiind Mihai Turdaş, Moise Pestişel, predicator în Lugoj, Ştefan Herţea, predicator în Caransebeş, Efrem Zăcan, profesor în Caransebeş şi Archirie, protopop de Hunedoara şi Haţeg. *Palia este cea dintîi manifestaţie a limbii române sub influenţa calvină maghiară. E o limbă extrem de rudimentară şi presărată cu ungurisme greu de înţeles. Nu mai puţin totuşi „Palia" rămîne un efort însemnat de veşmînt literar, un monument al limbii române pentru vremea sa.*

Alt centru cu mişcare puternică în direcţia tipăririi de cărţi sfinte în româneşte este Alba-Iulia, capitala istorică şi geografică a Transilvaniei şi reşedinţa principilor. Spre deosebire de Braşov, care este centrul reformaţiunii luterane şi de Orăştie, unde se tipăreşte *Palia* calvină, în Alba-Iulia acţionează, după Calvin, catolicismul care nu vrea să fie eclipsat. În 1579 îşi face apariţia în Cluj ordinul iezuitic avînd cuvîntul de ordine să supraliciteze pe luterani şi calvini şi să pornească ofensiva prozelită asupra maselor populare româneşti. Alba-Iulia e sediul celor dintîi şcoli superioare transilvane, după modelul academiilor umaniste occidentale. Aici a luat fiinţă cea dintîi mitropolie ortodoxă în vremea principelui Gavril Bethlen pentru atragerea românilor la calvinism[1], cu acces şi pentru fiii iobagilor. Se mai aminteşte şi de o şcoală superioară susţinută de superintendentul calvin Ştefan Geley, profesor la Colegiul academic Bethlen pentru predarea limbilor *română, latină şi greacă*. O tipografie românească e întemeiată de Rákóczy I cu ajutorul lui Matei Basarab. O „tipografie a curţii" fusese înfiinţată în 1565, iar principele calvin Gavril Bethlen voia s-o dezvolte în 1620 şi o înzestrase cu litere noi latineşti şi cu caractere chirilice pentru a suplini limba

[1] C. Economu: *Viaţa culturală a Albei Iulii* în *Apulum* — buletinul Muzeului regional Alba-Iulia, vol. I, 1939—1942, pp. 228—247.

slavă care dispăruse, de asemenea intenţiona să traducă în româneşte toată Biblia cu mulţi învăţaţi[1], pe cheltuiala sa. Rákóczy cu soţia sa Suzana Lorántffy procedară ferm la mărirea tipografiei.

Cu multe griji şi neplăceri, Rákóczy aduse tipografi din Olanda cu paşaport polon şi făcu rost de litere latineşti. Pentru tipărituri româneşti înfiinţă o secţie tipografică aparte, iar vlădica Ghenadie din Alba-Iulia plecă la Braşov după „şrift", adică după litere chirilice. Pentru culegerea celor dintîi tipărituri româneşti din Bălgrad a fost adus din Ţara Românească „dascălul popa Dobre", „să tipărească aci în ţara Măriei Sale io crai Racolţi Gheorghe". Prin hărnicia popii Dobre apăru *Catehismul calvinesc,* în 1640, şi începu, în 1641, retipărirea *Evangheliei cu învăţătură* de la 1580—81 a lui Coresi. *Catehismul* calvinesc al lui Ştefan de Făgăraş, pastor reformat în Lugoj, tradus cu cheltuiala lui Acaţiu Barcsai din originalul maghiar al profesorului Alstedius, a fost tipărit în caractere latine în Braşov în 1647 de către Martin Maior. Cheltuiala primelor tipărituri româneşti în Alba-Iulia e suportată de Gheorghe Ştefan Csulay, profesor la *Academicum Collegium,* universitate înfiinţată de principele umanist Gavril Bethlen.

O şcoală superioară catolică e înfiinţată încă în 1579 de principele Ştefan Báthory, cu călugări iezuiţi în Alba-Iulia, cel mai de seamă profesor fiind Lelesius, teolog şi filozof cu studii în Boemia şi în Germania. Din ea a luat fiinţă liceul romano-catolic de sub conducerea şi administraţia statusului catolic din Cluj. Printre elevii acelei şcoli sînt şi românii Gheorghe Buitul, care ajunge apoi profesor acolo, şi Nicolae Solomon, fost prefect al Hunedoarei în 1848. În anul şcolar 1855—56 sînt înscrişi 63 elevi români, faţă de 43 maghiari, în 1857—58 frecventează 59 de români.

Dar renume excepţional şi-a dobîndit universitatea creată de Gavril Bethlen în 1622 *(Academicum Collegium*

[1] N. Drăgan : *Cea dintîi carte rákocziană,* în Anuarul Institutului de Istorie naţională, Cluj, 1922, pp. 161—174.

sau *Gimnasium illustre)* cu o pleiadă de profesori vestiți din țară și străinătate. Printre ei sînt învățații Martin Opitz din Bunzlau — Germania, Johan Alsted din Hernborn, Histerfeld, Piscator, Basire, Stefan Gelev, Gh. St. Csulay, Apáczay Cseri, Paul Kereszturi. Personalități cu vederi largi filozofice și științifice, care se interesau de aproape de cultura poporului român. Sînt enciclopediști pătrunși de concepțiile generoase ale umanismului. Remarcabile sînt îndeosebi studiile asupra românilor, întreprinse de Martin Opitz. Alsted e adeptul filozofiei lui Pierre de la Ramée, celebrul filozof și profesor de la Sorbona, invitat de principe să ocupe o catedră la universitatea din Alba-Iulia, oferindu-i-se întreit salariu — cum ne informează și P. P. Negulescu în remarcabila operă raționalistă *Filosofia Renașterii.*

Evenimentul literar cel mai de seamă îl constituie apariția în Bălgrad a Noului Testament în redacția mitropolitului Simion Ștefan în 1648. Simion Ștefan urmează tipografului mitropolit Iorest, în 1643, în scaunul bălgrădean, după ce s-a obligat față de Rákóczy să profeseze punctele canonice de calvinizare a românilor. El solicită degrabă domnului muntean Matei Basarab un masiv concurs : să-i pună la îndemînă litere și să-i trimită un tipograf de aceeași talie cum fusese popa Dobre, care nu mai trăia. Domnul încuviințează plecarea tipografului Silvestru în Ardeal și expedierea de material tipografic pentru refacerea și continuarea operei lui Dobre. Silvestru e călugăr-ieromonah, om de carte, capabil să traducă și să culeagă texte grecești, slavonești și latine. În prima parte a prefeței Noului Testament, a „predosloviei", Simion Ștefan exprimă recunoștință principelui Rákóczy pentru introducerea limbii românești în biserici și pentru dispoziția de a strînge un mănunchi de preoți cărturari capabili să traducă biblia. În partea a doua face o strălucită profesie de credință asupra celor mai sănătoase principii de care a fost condus în îndeplinirea misiunii, insistînd asupra necesității de a folosi o limbă pe înțelesul poporului român *din toate părțile.* Prefața aceasta e o perlă a gîndirii sale profund atașată de graiul poporului : „bine știm că cuvintele

sînt ca banii; că banii aceia sînt buni cari îmblă în toate țările, așa și cuvintele acelea sînt bune carele le înțeleg toți. Noi drept aceea ne-am silit din cît am putut să izvodim așa cum să înțeleagă toți; iară că nu vor înțelege toți — nu-i de vina noastră, ci-i vina celuia ce-a răsfirat românii printre alte țări de și-au amestecat cuvintele cu alte limbi, de nu grăesc cu toții într-un chip"... E o mărturisire superbă cu rezonanță de durată milenară. Ce progres a înregistrat limba noastră de la chinuitele începuturi maramureșene, de la *Palia* orășteană, și chiar de la Coresi a cărui tipăritură de căpetenie este *Evanghelia cu învățătură* — de la care Sextil Pușcariu datează sfioasele semne de hotar pentru o limbă literară. Crezul lui Simion Ștefan denunță o maturitate care e o piatră demarcațională pentru stilul literar unitar. E o afirmare categorică și superioară a unității limbii și poporului român, profesată în acel Bălgrad, în istoricul Apulum — capitala Daciei.

În traducerea Noului Testament, învățatul mitropolit Simion Ștefan și colaboratorii săi se serveau de texte latine, slavone și grecești, ținîndu-se mai aproape însă de cel grecesc, invocînd ca motiv conducător acesta: „cartea grecească" e izvodul celorlalte", acesta este adevărul istoric: scripturile fuseseră redactate întîia oară în Alexandria, în limba greacă. Iorga definește marea realizare din Bălgrad ca „întîia formulare a nevoii și condițiilor unei singure limbi literare românești".

Alt merit literar al mitropolitului Simion Ștefan, care ia în 1651 sub autoritatea sa și părțile Maramureșului și Sătmarului, este tipărirea în teascurile mitropoliei Bălgradului a *Psaltirii* în acel an 1651. Se spune că ar fi fost tradusă după text ebraic, însă circulă și versiunea că ar fi o retipărire a psaltirii lui Coresi, revizuită și îmbunătățită după principiul sănătos de care se ghidează: „în biserică mai bine este a grăi cinci cuvinte, învățînd pe alții, decît zece mii de cuvinte în limbă străină" — după o frază din scrisorile apostolilor.

Noul Testament și *Psaltirea* sînt „marile cărți ale calvinizaților ardeleni" (Iorga, p. 337), frumos tipărite

şi cu preţ mic, „cele două cărţi mai de căpetenie din toată Scriptura".

Şi Iorga, în intuiţia şi inspiraţia sa, e gata de toate subtilităţile, elasticităţile şi înţelegerile în comentarea dramei prozelitismului străin în Transilvania, dovadă însemnarea sa: preoţii români persecutaţi, doritori a trăi ceva mai bine, fără sarcinile şi jugurile iobagilor „se făceau a fi calvini" (p. 331), adică recomandînd pe vlădici ori protopopi „craiului din Bălgrad".

Apar încă o serie de cărţi liturgice ori apocrife cu un conţinut mai laic, însă fără vreo însemnătate demnă de relevat. Universitatea bălgrădeană funcţionează numai pînă în 1658, cînd, în timpul domniei lui Gheorghe Rákóczy II, oraşul a fost distrus de armatele turco-tătare. După acest dezastru ea e mutată la Cluj, iar de acolo principele Mihai Apaffy o strămută în Aiud şi se transformă în liceu al confesiunii calvine, durînd pînă în zilele noastre.

Ultima carte ieşită din teascurile mitropoliei Albei-Iulia este catehismul catolic intitulat: *Pîinea Pruncilor*, o traducere după „catechismus valachicus" al iezuitului Bárány. Elevi români vor frecventa şcoala catolică superioară, existentă şi azi.

După unirea religioasă din 1700 a mitropolitului Atanasie cu Roma, ultimul tipograf ortodox, Mihail Ştefanovici, se înapoiază în Bucureşti, de unde Antim Ivireanul îl trimite în Georgia cu sarcina de a tipări în Tiflis cărţi bisericeşti în limba georgiană.

Rămîne de cercetat dacă nu cumva la traducerile celebre bălgrădene din limbile clasice şi orientale nu-şi au partea lor însişi savanţii universităţii lui Bethlen amintiţi mai sus.

10. APORTUL INTELECTUALITĂȚII ROMÂNE TRANSILVANENE DE 600 DE ANI ÎNCOACE

De la cele dintîi dibuiri de iscodire, de scrijelare chinuită, rudimentară și chiar „grosolană" — adjectivul e utilizat des de istoriografii trecuți în revistă în studiul de față — de invenție a semnelor scripturistice care să fie expresia potrivită a pronunției, a graiului român, dinainte cu 600 ani în vatra maramureșană — s-a parcurs un drum extrem de sinuos și spinos pînă la perfecțiunea grafiei fonetice cristalizată în contemporaneitatea noastră.

E o datorie să exemplificăm, să demonstrăm cîndva, cu nume, spirala desăvîrșirii. Dacă într-o lungă perioadă primară s-au pierdut manuscrise și cărți, iar autorii au fost înghițiți de anonimat și de tenebrele feudalismului, totuși nu ne resemnăm, ci întregim onomastica cel puțin dintr-o fază mai recentă, cînd descoperirile de tipărituri și scriitori sînt mai frecvente.

În mod obișnuit, tiparnițele au fost instalate pe lîngă mănăstirile-citadele unde din necesități imperioase funcționau chiar școli de dieci și monahi instruiți, capabili să descifreze buchile chirilice și să tălmăcească slavona ori latina pe limba obștei, contribuind astfel la răspîndirea cărților sfinte și laice deopotrivă.

Am cules din toată literatura parcursă texte și nume identificate și am întocmit un prim „registru" de muncitori ai tiparului și scrisului de pe toată suprafața explorată și coincidentă cu locuirea din străvechime a băștinașilor asimilați în personalitatea închegată de pe la anul 250 e.n. în fizionomia strict determinată a națiunii române.

M-am simțit dator cu această documentare, ca o demonstrație științifică a afirmării existenței intelectualității transilvane pe vastul teritoriu al Daciei superioare

precizînd localităţile din care s-au ridicat purtătorii de steag ai aspiraţiunilor populare cu un legendar eroism.

Analiza evidenţei onomasticii stabilite — firește parţial, ca un fel de indicator provizoriu ce se cere completat neîntrerupt în viitor — e cu totul elocventă : majoritatea profesioniştilor condeiului este recrutată *din dascălii formaţi în centrele culturale ale editurilor* de pe lîngă mănăstiri şi şcoli. Silinţei, jertfei, cuvîntului generos al dascălilor şi clericilor din Peri, din Braşov, Sibiu, Blaj, Bălgrad, Orăştie, Sebeş, Oradea, Arad, Cluj, Năsăud, Caransebeş, Lugoj, Oraviţa, Sighet, Baia Mare şi alte centre tipografice, le datorăm emanciparea, pregătirea conştiinţei colective în direcţia neatîrnării de stat.

Împrejurările istorice au dus scriitorimea ardeleană, cîtă s-a putut desface de mediul ţărănesc, la resemnare în orizonturile folclorice, în cea mai intimă convieţuire cu poporul, împărtăşind cu el toată marea frămîntare a autodeterminării.

Coşbuc, Slavici, Goga, Iosif, Agîrbiceanu, Lucian Blaga sînt purtătorii frumuseţilor moştenite din zestrea tezaurului popular. Deci, o caracteristică de frunte a publicisticii de aici era *cultivarea intensă a limbii vorbite de popor*. Limba literară se va resimţi în mod hotărîtor de influenţa populară, de abundenţa neaoşismelor ca şi de savuroasele întorsături de frază ale literaturii vechi bisericeşti, ca de pildă : *„boierii s-au adunat şi sfat au făcut... farisei şi făţarnici, ei se arată rîvnitori ai legii"* (Vasile Mangra, în 1896).

Culegerile de folclor, ale lui Atanasie Marienescu şi Jarnik-Bîrseanu dincoace, şi ale unor Alecu Russo şi Alecsandri dincolo, însemnau pietrele de hotar ale unei ere noi în dezvoltarea limbii unitare. Era o orientare decisivă spre izvoarele pururea vii ale marelui fluviu care e limba înţeleasă de toate straturile poporului şi în toate periferiile locuite de români.

Expunerile de mai sus sînt semnele materiale elocvente ale multilateralității subiectului abordat, în sprijinul căruia ești ținut să înaintezi cu infinite precauțiuni și minuțioasă investigație. Sînt numeroase laturi neconsolidate pe deplin, ipotetice, nebuloase, suspendate care se mai cer examinate. Ce garanție prezintă o astfel de construcție în chip minimal alta decît veracitatea surselor ce-ți par mai demne de încredere ca certitudine și probitate ? Desigur sînt multe autorități consacrate în materie care își permit sinteze superioare. Te ajută și experiența proprie în selecția izvoarelor, cernînd opiniile altora, punîndu-le în balanța judecății, comparîndu-le și folosind deopotrivă metoda inductivă ca și pe cea deductivă. Te sileşti prin tot felul de dibuiri să te așezi pe reazimurile solide în discernarea instabilelor profilări istorice. De multe ori „documentele" nu sînt decît niște păreri de ocazie, înregistrate de cronicarii de profesie de la mai marii vremilor. Nu este indiferent locul de la care emană definirea de situații. Dacă el e o personalitate rezonabilă, deprinsă cu judecăți de valoare în caracterizarea oamenilor și lucrurilor contemporane — poți proceda cu mai multă fermitate în găsirea adevărului ori cel puțin a soluțiilor cu aproximație.

Să rememorăm ce forfotă de opinii se încrucișau în jurul originilor maramureșene, în jurul voievodatului autonom sau chiar independent, al focarului cultural mănăstiresc din Peri, al husitismului. Dar în jurul lui Coresi ? De la „slujbaș" al magistratului săsesc, tipograf de slavonește, pînă la proprietar de teascuri proprii și inițiator al limbii române, pe lîngă ipostaza de apărător al canoanelor ortodoxe — este o diagramă foarte sinuoasă și aproximativă ; el e punctat în extremități între luteranism servil și ortodoxism merituos. Brașovul însuși bate drumuri în zigzaguri decorcentante, pe care le surprind P.P. Panaitescu, Ion Matei, N. Iorga, Ion Bogdan și Nicolae Sulică : o puternică stație de intersecție, de legătură per-

manentă între cele trei principate : Transilvania, Muntenia și Moldova și vad comercial internațional de mărfuri între Lipsca și Galați.

Forța politică și militară a țărilor române era o garanție de surt împotriva năvălitorilor otomane în Transivania nu numai principii români erau interesați în a-și asigura refugiul în bejeniile lor în ceasuri de strîmtoare, ci interesele erau reciproce, iar interdependența o realitate istorică. Atît de împletită era istoria Transilvaniei, prin mii de fire ale intereselor materiale, politice și culturale, cu țările române, încît se anula artificiul vremelnic geografic.

Potrivit ventilării de știri foarte amănunțite asupra provinciei Maramureșului, s-a dovedit cîte viziuni și intuiții au avut învățații noștri. Relațiile organice strînse între maramureșeni și moldoveni comportă încă aprofundări noi. Evul mediu considerat atît de sărac în conținut, ca o tranziție fără semnificații profunde între două epoci, este extrem de bogat în evenimentele istoriei românilor. Din secolul al X-lea pînă într-al XV-lea Maramureșul era țară administrată de cneji și voievozi români în necontestată autonomie, cîte o scurtă durată chiar dispunînd de independență întreagă, cînd își putea permite luxul să se alieze fie cu Ungaria, fie cu Bogdania. Cînd catolicismul curții regale ungare sau al papalității devenea intolerant și ofensiv, voievodul român Bogdan cel Mare de Cuhea denunța vasalitatea, trecea Carpații, detrona pe Dragoș, care era vasal al regelui ungar, și fonda un voievodat liber acolo, o Bogdanie, o Moldovă de grandios viitor în foarte scurtă vreme. Și deodată cu voievodul escalada munții și o parte din aparatul superior administrativ și bisericesc ca să-și apere instituțiunile tradiționale împotriva infiltrațiilor cotropitoare ale curții și bisericii catolice, recurgînd direct prin delegații prestigioase în Constantinopol la concursul de apărare efectivă al patriarhiei ortodoxe contra prigonirilor catolice și rutene. Focarele culturale din Peri, Ieud, Bîrsana și alte mănăstiri erau creații locale, izvorîte din mediul social evoluat al societății românești maramureșene. O burghezie

orășenească descătușa forțele de producție și intensifica schimbul de mărfuri dînd lovitura de grație economiei ermetice de pînă atunci. O pătură socială mai avansată, o mică nobilime ieșită de jos și atașată intereselor poporului creștea în interiorul feudalității și se avînta spre un nivel cultural disputat cu alte popoare, netolerînd o stare de inferioritate. În concurență cu latina și slavona, trebuia să se afirme și slova românească. Și cînd aceasta întîmpina mizerii și opreliști aici, ea se putea desfășura neîngrădită în Bogdania liberă. Ion Bianu evidențiia într-un discurs academic sporul de scriere românească în Moldova. După ctitorul de lungă și îmbelșugată domnie (32 ani) Alexandru cel Bun, care confraterniza cu voievozii din țara de origine, la cîțiva ani, la mijlocul veacului al XV-lea, se instala în tronul Moldovei Ștefan cel Mare, pentru o jumătate de veac eroic. Sub auspiciile lui Ștefan gloriosul, stabilește Bianu mănosul cîmp al scrisului, oficial aproape numai slavonește, fără să fie însă mai puțin sigur că se practicau traduceri din românește în slavonă și în latina diplomatică în uz pe scară întinsă, după cum e cazul acelui jurămînt către Cazimir. O trăsătură generoasă de umanism la ambii domni, Alexandru cel Bun și Ștefan cel Mare, a fost toleranța față de husitism; o ospitalitate acordată refugiaților religioși, fie ei unguri ori de altă naționalitate, iar în Moldova a fost tradusă biblia în limba maghiară.

Cu prilejul aniversării de 400 ani de la moartea marelui vodă moldovean, istoricul Ion Bogdan a publicat două volume de epocală însemnătate[1], însărcinat fiind de ministrul Spiru Haret printr-o decizie din 5 iulie 1904, executată cu întîrziere din cauza vastității întreprinderii. Grație acestei lucrări ne putem face o luminoasă idee despre laborioasa activitate scripturistică la Suceava în timpul consolidatei sale domnii. Intrepridul vodă a semnat, mai ales în slavonă, urice, hrisoave și cărți domnești, tratate, acte omagiale și de solii, a acordat privilegii și salvconducte și a adresat scrisori importante,

[1] Ioan Bogdan: *Documentele lui Ștefan cel Mare*, Socec., 1931, 2 volume.

de pildă orașului Brașov în repetate rînduri. Astfel, în 1458 cumpăra săbii din Brașov și urgenta știri despre mișcările turcilor rugînd să le spioneze ; aproba orașului Lemberg privilegii comerciale ca și Brașovului ; primele urice despre hotare de moșii sînt datate din 1457 ; în 1462 și 1468 se adresează regelui polon Cazimir pentru libera trecere a solilor moldoveni spre Moscova și Lituania ; la sfatul ambasadorului venețian, Ștefan solicită papei Sixt IV în 1474 ajutor contra păgînilor ; în chestiunea unui tratat de pace scrie regelui Mateiaș Corvin în 1475 ; pentru ajutor grabnic contra turcilor, trimite pe Țamblac la dogii venețieni ; în 1498 scrie marelui cneaz Vasilievici în Moscova ; în 1499 încheie pace perpetuă cu regele polon Olbracht ; în 1500 stăruie pentru delimitarea frontierelor între Polonia și Moldova, în 1502 cere dogelui Loredano al Veneției „doftorii" și medic curant al rănilor sale primite în războaie, răni nelecuite, ba chiar agravate. Corespondența cu papa și cu dogii e în limba italiană, iar cu alte state în limba latină. E deci o cancelarie domnească bine organizată și capabilă să răspundă unor complexe îndatoriri de toată întinderea și ordinea. E de reținut observația lui Sorin Ulea că redactorii, stilizatorii, grămăticii și traducătorii actelor interne și corespondenței diplomatice străine puteau fi nu numai cărturari slavi ori de altă naționalitate, ci și români cunoscători de limbi străine la curtea domnului, traducători „în sîrbie" din grai popular. Un progres epocal se realiza de la curțile vasale maramureșene la ramificata și ridicata viață de curte a domnilor neatîrnați moldoveni. Cronici și anale erau purtate în mod sistematic în cancelariile domnilor, înalților demnitari, boierilor înstăriți și în chiliile mănăstirilor în frunte cu Putna și Neamț. Se întreținea cea mai vie frecvență cu populația transilvană, interesele întrețesîndu-se sub toate aspectele economice și religioase pînă la cele mai îndepărtate periferii ca Bihorul.

Unul dintre cei mai asidui și temeinici istoriografi bisericești și publiciști transilvani, timp de patru decenii (1870-1910), Vasile Mangra, a descoperit în satele

Bihariei numeroase tipărituri moldovene răspîndite într-o vreme cu repeziciune de diecii care se opuneau „curentului grecizator de la Iași și duceau cu ei scrieri de propagandă în satele ardelene, răspîndind cărțile lui Petru Movilă, ale lui Varlaam și Dosoftei în apărarea „dreptei credințe" împotriva celor trei religiuni „recepte" (recunoscute oficial) ale regimurilor grofești. El publică însemnări prețioase[1] despre psaltirea lui Coresi descoperită în biserica din Lazuri-Bihor și depusă de el la Academie, și despre „rolul diecilor din Moldova în cultura românească din Transilvania în secolul al XVII-lea. „Sînt două feluri de dieci, bisericești și de logofeți care au dus o campanie vie în paralizarea lățirii dogmelor calvine". Mangra a și transcris textul chirilic cu litere latine observînd ortografia adoptată de Ion Bianu în psaltirea Scheiană. Țărănimea bihoreană a fost gata de răzvrătiri revoluționare împotriva tiraniei prozelitismului și pentru apărarea credinței strămoșești. Un suflet se mișca unitar în comunitatea etnică de pe toate versantele carpatice. Moldova întorcea datoria față de înaintașii maramureșeni descălecători.

Din relatările anterioare se desprinde un fapt fundamental cert: exercițiul scripturistic în limba română deținea un trecut considerabil înainte de reformațiune, înainte de Coresi. În chiliile mănăstirești din voievodatul autonom Maramureș, ca și în cele ale mănăstirilor moldovene, apoi în cancelariile domnești, alături de slavonă sau chiar împotrivă-i își făcea loc scrierea în limba română. Trecut plin de stîngăcii, ca la orice început: manuscrisul rotacizant circula din mînă în mînă pe suprafețe geografice întinse, pînă la Brașov de pildă, „într-o aspră proză, plină de greșeli și încîlcită" — cum constată Iorga. În cartierul Șchei al Brașovului funcționa o veritabilă pepinieră de grămătici, dieci, traducători și copiști pe lîngă biserica și școala (cea mai veche școală din cuprinsul patriei) comunității românești dornice de progres și hotărîte să se afirme în domeniul

[1] Vasile Mangra: *Cercetări literare-istorice*, București, Göbl, 1896.

culturii. Profesorii, clerici şi laici, de la bătrîna şcoală prelucrau manuscrisele stîngace şi le dădeau o formă literară mai potrivită graiului de toate zilele ale poporului. Pentru nevoile şcolii ca şi pentru cele obşteşti, ale poporului român şi ale magistratului săsesc, dascălii împlineau însemnate servicii de corespondenţă în slavonă şi română, satisfăcînd complexele relaţii cu ţările române.

Dacă în partea introductivă a lucrării am anticipat cîteva premise fundamentale care mi s-au părut utile în înfăţişarea şi interpretarea marii mulţimi de fapte, relaţii, opinii, argumente şi concluzii extrase din surse cît mai sigure şi triate ca mai demne de încredere, cu atît mai mult se impun la sfîrşit o seamă de sinteze reprezentative ale procesului de dezvoltare a societăţii şi perfecţionării limbii. Sînt mai mult decît rezumate care subsumează şi clasifică imensitatea diversităţii datelor. Încercăm formulări de esenţe constante pe care gîndirea abstractă are nevoie să le comunice unitar cercetătorilor şi cititorilor ajutîndu-i în orientările teoretice şi aplicative.

Ne oprim întîi de toate la *profilul istoric cel mai pronunţat* şi mai dramatic care se conturează pe la mijlocul secolului al XV-lea în societatea şi civilizaţia românilor. De timpuriu se desprinseseră cele dintîi semne materiale ale etnogenezei şi limbii specifice române, prin romanizarea profundă, prin înregistrarea flexiunilor graiului popular, prin comunitatea de viaţă şi conştiinţă a nord-dunărenilor şi sud-dunărenilor. În mod elastic şi fericit s-a putut rezista puhoaielor acelor invaziuni şi migraţiuni de popoare care aspiraseră trecător la imperii denumite rînd pe rînd Goţia, Hunia (80 ani), Gepidia (100 ani), Slavia, Avaria, Cumania, Ungaria, Tătaria şi Turcia — toate lichidate ori reduse nu numai prin conjuncturi internaţionale mai precipitate sau mai domoale, ci în primul rînd ca o imanenţă a factorilor propulsivi interni graţie densităţii demografice, conştiinţei aparţinerii de grup distinct, structurii psihice omogene, comunităţii de interese, personalităţii naţionale şi unităţii nezguduite de simţăminte pe aceeaşi arie geografică avînd centrul în

podișul Transilvaniei. Popor cu o permanentă și covîrșitoare majoritate etnică unitară pe acel spațiu de existență materială.

In marea cotitură, cînd expansiunile catolice apusene se ciocniră extrem de violent și decisiv cu Imperiul bizantin întîi, apoi cu Imperiul româno-bulgar al împăraților români Asani pentru dominațiuni exclusiviste în regiunea carpato-dunăreană, masele populare române, organizate în voievodate pe întreg teritoriul daco-getic și balcanic, s-au smuls din cleşte, s-au separat ca o personalitate națională capabilă să se integreze în stat propriu, în principate independente, dispunînd de mijloace atît de puternice încît să înfrîngă în Carpați pe regii unguri, iar la Dunăre pe padișahul armiilor otomane. Întorsăturile favorabile de la Posada și Mohaci provocaseră o respirație salvatoare pentru Oltenia, Banat și Ardeal.

Măruntele și pașnicele voievodate române constituite pe teritoriul Daciei din secolul al VI-lea încoace n-au putut ține piept în secolul al IX-lea triburilor războinice năvălite din Sarmația prin „Pasul tătarilor", și totuși ele au persistat încă sute de ani sub suveranitatea regilor din Buda care, neizbutind să le îngenunche cerbicia din cauza coeziunii și copleșitoarei comunități etnice majoritare, le-au recunoscut opt sute de ani autonomia constituțională provincială. Însă chiar în timpul guvernării Corvinilor români și Dragoșilor (Bartolomeu Dragfi principe transilvan), în Hațeg și Maramureș, prin trecerea lor și a clasei nobiliare române la catolicism și încadrarea în nobilimea feudală străină, instituțiunile autonome „valahe" au început să piară, să se destrame. Se macină vestigiile dreptului cutumier, poporul fiind văduvit de conducătorii și drepturile lui firești. Administrațiile opresoare feudale, regale, nobilare și papale striveau poporul prin servituri, prozelitism și intoleranță, covîrșindu-l și sufocîndu-l prin superioritățile forței și economiei. Catastrofa de la Mohaci din 1526 a deschis căile marilor curente ale reformațiunilor luterane, calvine și unitare care au provocat fără vrere o undă vremelnică de ușurare și trezire la viață națională. Centrele Peri, Brașov, Bălgrad, Sebeș și Orăștie răspîndeau manuscrise și tipărituri în

limba română cu tendința de convertire la început, însă prin ricoșare cu efect diametral opuse, adică în favoarea deșteptării și progresului culturii. Constantinopolul ortodox și Roma catolică se înfruntau în Maramureș. Își măsurau puterile pe întreg teritoriul Daciei. În forme diverse biserica tradițională ortodoxă, atît de oprimată în Transilvania, era sprijinită din cînd în cînd de voievozii și ortodoxismul principatelor libere, însă chiar sub Rákóczy I s-au curmat oficial aceste legături, atîrnarea de „superintendența" calvină devenind obligatorie. Totuși între principii Munteniei, Moldovei și Transilvaniei persistau prin forța împrejurărilor raporturi de așa natură încît în domeniul religios interveneau relaxări, însă de prea puțin efect. În Transilvania, opresiunea era înăsprită prin întregul aparat administrativ, forțînd asimilarea și vizînd pierderea naționalității. Și totuși poporul a răbdat, a suferit, nu s-a clintit, nu și-a pierdut conștiința de sine, ci și-a conservat personalitatea specifică. Puțina intelectualitate, pe care a putut-o crește și întreține la școlile străinătății, s-a revanșat prin *apărările ideologice* ale unor figuri strălucite în frunte cu Inochentie Micu, mitropolitul martir al Blajului, Ion Molnar Piuaru din Sadul Făgărașului, Iosif Meheș-Stuparul din Mănăștur Clujului, împreună cu alți consilieri aulici în Viena, autori ai celui dintîi memoriu politic celebru intitulat *Supplex libellus Valachorum* către împăratul, la șapte ani după zdrobirea pe roată a eroilor revoluției din 1784—85. Răsunătoare ofensive dialectice împotriva istoricilor străini care contestau romanitatea și continuitatea românilor au susținut Samuil Micu, George Șincai, Petru Maior, Paul Iorgovici, Eftimie Murgu, Papiu Ilarianu.

În umbra sfioaselor mitropolii ortodoxe de Alba-Iulia (mai tîrziu Sibiu) și greco-unite de Blaj s-au mai ivit posibilități extrem de sărace de învățătură și afirmare, o mînă de cărturari, infimă minoritate, ca din întîmplare, putîndu-se instrui la universitățile străine fără riscul deznaționalizării. În ultimii 200 ani s-a înregistrat un continuu exod spre învățămîntul liber din principatele române. Amintim personalități care n-au mai tolerat asuprirea, în frunte cu Gheorghe Lazăr, Paul Iorgovici, Da-

BIBLIOTECA GHEORGHE LAZĂR BUCUREȘTI

maschin Bojinca, Moise Nicoară, Papiu Ilarianu, Simion Bărnuțiu, Eftimie Murgu, Aron Florian, Miron Pompiliu, Micle, Suciu, A. Tr. Laurian, Ioan Maiorescu, George Maior, A. C. Popovici, Victor Babeș, Ion Bianu, Traian Vuia, Alexandru Lapedatu, Eugen Brote, Vasile Mangra, Ioan Slavici, Ion Rusu Șirianu, George Coșbuc, Liviu Rebreanu, St. O. Iosif și atîți alți oameni de știință, literați și publiciști respinși de intoleranța clasei stăpînitoare de la accesul la învățătură și de la funcțiile publice. Neînsemnatul mănunchi de oameni de carte adăpostiți în condiții mizere și școlile și administrațiunile confesionale ale celor două mitropolii după revoluția din 1848, care a sfărîmat atîtea obezi, însemnau un procent cu totul necorespunzător de intelectualitate, disproporționat față de necesitățile de culturalizare ale maselor populare ale celor aproape cinci milioane de suflete românești din Transilvania și Ungaria. Monopolul culturii era strict rezervat poporului „ales", privilegiat și „alcătuitor de stat național unitar maghiar" — celelalte naționalități fiind un fel de paria la periferia societății. Au fost tot atîtea secole de vegetație, de tînjire, de restrîngere la literatura anonimă folclorică. Asupritorii purtau stigmatul împilării și sectarismului de clasă dominantă. Cei mai prevăzători oameni politici români din Transilvania începuseră să-și dea seama, încă de la 1880, că orice luptă în cadrul „constituțional", cu „armele legilor" e zădărnicită, și numai conjuncturi internaționale favorabile vor soluționa chestiunea de naționalitate din putreda monarhie habsburgică devenită un colos cu picioare de lut. Procesul de pauperizare și deznaționalizare nu mai putea fi astfel îndiguit. Tabloul sumbru al istoricului Onciul era foarte realist și valabil pentru aproape un mileniu pînă la conjunctura din 1914—18, cînd s-au prăbușit imperiile german, austro-ungar și țarist.

Carpații erau foarte circulați din străvechime, dintr-o parte și din alta. Cînd apăsările erau insuportabile la miazănoapte ori la miazăzi, supapa de siguranță se deschidea prin vadurile știute. În părțile bănățene, oltenii infiltrați erau *bufeni*, iar cei emigrați din Banat în Olte-

nia erau numiți „frățuți". Celor din mărginime și mocănime li se spunea „ungureni", ca în balada Miorița, iar refugiaților din Ardeal în părțile Argeșului ori Cîmpulungului —„țuțuieni". Aceeași conștiință îi unea și anima, căutîndu-și reazimuri firești unii într-alții la vremuri de bejenie. Conștiința unității o dețineau și voievozii războinici, începînd cu Iancu Huniade și Ștefan cel Mare. Ea a prins apoi expresie cărturărească definitivă deodată cu cronicarii, cu învățații de renume european, cu Dimitrie Cantemir, spătarul Milescu și stolnicul Cantacuzino. Au militat deschis pentru o patrie unită a celor trei provincii, pentru o *Dacie :* Ion Cîmpineanu, Mihail Kogălniceanu în *Dacia literară,* Vasile Alecsandri în *România literară,* A. Tr. Laurian și Bălcescu în *Magazinul istoric pentru Dacia.* Titluri fățișe, îndrăznețe în formă de lozinci, de mesaje : „Lăcuitorii țării noastre Moldovei și Țării Românești și românii din țările ungurești... tot un neam și odată descălecați sînt" — decreta Miron Costin. Tudor Vladimirescu lupta... „să putem cîștiga drepturile acestor principate, ajutîndu-ne unii pe alții". Iar un istoric contemporan conchide și el astfel în temeiul expunerilor documentare : „și sub raport economic așadar, ca și sub cel etnic, Ardealul a format totdeauna o unitate cu țara de dincoace de Carpați"[1].

[1] Constantin C. Giurescu : *Din trecut,* ed. *Cugetarea,* București, 1942, p. 214.

CUPRINSUL

Considerațiuni critice asupra formării și evoluției limbii române 4

I Începuturile scrierii românești în Maramureș . 11

II. Limba cancelariilor și mesajul picturii românești în mănăstirile moldovene 23

III. Tipografiile transilvane și victoria limbii române literare 34

IV. O sursă folclorică elocventă a limbii literare . 47

Unitatea de cultură și continuitatea populației bățtinașe milenare în spațiul carpatic . . 50

1. Arhetip de națiune distinctă 50
2. Vechimea, extinderea și adîncirea romanizării 54
3. Protoistoria Daciei 59
4. „Vitalitatea miraculoasă" a latinilor orientali 61
5. Zona de extindere a lexicului român . 65
6. Voievodatul liber Maramureș oferă condițiile primare ale celei dintîi scrieri române 68
7. Criza crucială în jurul anului 1500 . . 72
8. Monopol cultural strivitor 80
9. Focarele culturale Peri, Brașov, Sibiu Bălgrad, Sebeș, Orăștie 83
10. Aportul intelectualității române transilvănene de 600 de ani încoace 91
11. Sinteze ale profilărilor istorice străvechi în aria Carpaților 102

Cuprinsul 112

Coli de tipar : 6,250

I. P. „Oltenia“ Craiova
Str. Mihai Viteazu Nr. 4
Republica Socialistă România
Comanda 193/13863

Lei 2,25

EDITURA DIDACTICĂ ŞI PEDAGOGICĂ — BUCUREŞTI, 1970